

Евтерпа

Геродот

Геродот

Історії в дев'яти книгах

Книга II

Евтерпа (Єгипетський логос)

Переклад А. Білецького

1. Коли помер Кір(1), його царську владу одержав Камбіс (2), син Кіра і Кассандани, дочки Фарнаспа (3). Вона померла до смерті Кіра і тоді сам Кір поринув у глибокий сум і наказав усім своїм підданцям сумувати разом із ним. Отже, цієї жінки і Кіра сином був Камбіс, який уважав іонійців та еолійців своїми рабами, котрих він успадкував від свого батька, і він почав готувати похід проти Єгипту. Він мав на меті взяти з собою в похід іще військо, набране з його підданців, і разом із ними й еллінів, що були йому підвладні(4).

2. Єгиптяни на той час, коли їхнім царем був Псамметіх, були певні того, що вони є найдавнішими мешканцями землі. Але відтоді, коли їхнім царем став Псамметіх і він захотів довідатися, які справді були найдавніші люди, єгиптяни вважають, ніби давніші від них фрігійці, але вже після них вони. Псамметіх шукав відомостей, але йому не пощастило знайти їх і встановити, хто ж таки були найдавніші люди. І ось що він нарешті вигадав((1)). Він передав одному чабанові двох новонароджених дітей від спільних батьків, щоб той узяв їх до своєї кошари і виховував там, але так, щоб ніхто не вимовив жодного слова в їхній присутності. Хай вони живуть самотні у віддаленій халупі і хай чабан приведе до них кіз, щоб вони насичувалися молоком, а він доглядав їх. Таких заходів ужив Псамметіх і такі дав накази, бо хотів довідатися від цих хлоп'ят, коли мине в них час дитячого белькотіння, яке перше слово вони вимовлять. І так воно і сталося. Отже, коли минув час, два роки, а чабан продовжував робити все те, про що сказав цар, одного дня, відчинивши двері і зайшовши до халупи, він почув, як обидва хлопчики, підповзаючи до його ніг, простягали до нього рученята і вигукували слово "бекос". Звичайно, першого разу, коли почув це чабан, він ще нічого нікому не сказав, але оскільки щоразу, як він до них заходив, щоб їх доглядіти, і вони постійно повторювали це слово, він, нарешті, повідомив про це свого господаря, і той наказав привести цих хлоп'ят до нього. Почув це слово і сам Псамметіх і почав розпитувати, які люди називають якусь річ "бекос". І, розпитуючи, дізнався, що фрігійці так називають хліб. Ось у такий спосіб і на підставі цього єгиптянина визнали, що фрігійці давніший від них народ. Так мені сказали, як воно було, жерці Гефеста в Мемфісі(2). Проте елліни серед інших дурниць розповідають і таке, ніби Псамметіх наказав відрізати язики в кількох жінок, а потім наказав, щоб біля них виховувалися хлоп'ята.

3. Оце мені розповіли про спосіб виховання цих дітей. Проте в розмовах, які в мене були в Мемфісі з жерцями Гефеста(1), я дізнався і про всякі інші речі, але я не тільки там побував, а і у Фівах (2) і в Геліополі, щоб зібрати відомості про цю справу. Я хотів довідатися, чи збігаються всі ці повідомлення з тим, що мені розповідали в Мемфісі. І це зокрема тому, що геліопольські жерці вважаються єгиптянами за наймудрі-ших. А щодо розповідей, що я їх чув із їхніх вуст про всякі божественні речі, я не маю бажання переказувати їх (3), за винятком імен божественних осіб, бо, я гадаю, про них усі люди мають однакове уявлення. Але якщо трапиться, що я про це щось розповім, то мені доведеться так зробити, бо до цього мене спонукає послідовність оповідання.

4. Що ж до того, що розповідають про людей, то мені сказали, і в цьому всі згодні, що єгиптяни перші серед усіх людей відкрили тривалість року, поділивши його на дванадцять частин за добами року. Це відкриття зробили жерці, спостерігаючи сузір'я. Вони встановили також свій календар(1) так розумно, на мою думку, порівнюючи з тим, як це зробили собі елліни, бо елліни на кожні три роки додають один вставний місяць, щоб зберегти відповідність до діб року, тоді як єгиптяни, які мають дванадцять місяців із тридцяти днів кожний, щороку додають ще п'ять днів і в такий спосіб обертання діб року завжди припадає на той самий час. Ще розповідали жерці, що єгиптяни перші присвоїли відповідні до їхньої природи імена дванадцятьом богам і що від них ці імена запозичили елліни (3), і що вони перші спорудили жертovníки для богів і поставили статуї, а також вирізьбили на каменях різні зображення(4). Більшість того, про що вони казали, вони доводили, показуючи речі. Вони сказали мені також, що першим царем Єгипту був Мін (5). Вони ще сказали мені, що за його часів увесь Єгипет, за винятком Фіванського ному, був суцільне болото і з усіх країв, що тепер розташовані нижче від озера Мойріди (6), жоден не піднімався над поверхнею води. Відстань від моря до цього озера є сім днів, коли пливати вверх за течією ріки (7).

5. Я вважаю, що вони мали рацію, розповідаючи мені про свою країну. Бо, принаймні, кожна розумна людина, навіть нічого не знаючи перед тим і лише глянувши на цю країну, в якій подорожують елліни, ясно бачить, що вся ця земля є результатом праці єгиптян і даром їхньої ріки(1). Навіть і ті її частини, що розташовані вище від названого озера на відстані трьох днів шляху, коли пливати рікою, хоч про цю країну до цього часу жерці не розповідали нічого подібного, але всі ці частини такі самі. Отже природа єгипетської землі ось така: передусім, коли подорожувати на судні до Єгипту і перебувати іще далеко від суходолу на відстані одностороннього шляху, і кинути у воду лот, ти витягнеш із глибини одинадцяти оргій намул. Це означає, що на цій відстані дно складається з намиву.

6. Довжина Єгипту вздовж морського узбережжя шістдесят схойнів(1). Якщо до Єгипту, як це ми робимо, віднести Плїнтїнійську затоку (2) і озеро Сербонїду(3), на берегах якого височить гора Касїй, від цього озера, як я сказав, є шістдесят схойнів. Ті люди, що мають небагато оброблюваних полів, вимірюють свою землю оргїями, ті, що в кращому становищі, вимірюють стадїями, ті, що в них є багато полів, вимірюють парасангами, а ті, що в них є великі простори, схойнами. Пара-санг дорівнює тридцяти

стадіям, а кожний схойн, єгипетська міра, шістдесяти стадіям. Отже, довжина узбережжя Єгипту є три тисячі шістсот стадій.

7. Від моря і до Геліополя в глибину суходолу Єгипет відносно широкий, увесь він є рівниною, багатою на води і болотистою. Для того, хто пливе від моря вверх течією ріки до Геліополя, відстань є приблизно за довжиною така, як шлях від Афін, від жертовника дванадцятих богів, до Піси і до храму Олімпійського Зевса. Якщо хтось підрахує, то знайде, що різниця, яка не дозволяє, аби були однакові за довжиною ці обидві відстані, не перевищує п'ятнадцяти стадій. Отже, шлях від Афін до Піси потребує ще п'ятнадцяти стадій, щоб бути однаковим із тим, що в Єгипті. Адже шлях від Афін до Піси тисяча п'ятсот стадій без п'ятнадцятих, а шлях від моря до Геліополя має всі тисячу п'ятсот стадій.

8. Отже, від Геліополя вверх за течією Єгипет стає вузьким. Бо з одного боку тягнеться вздовж ріки Аравійське гірське пасмо, що йде від півночі на південь і так без перерви по суходолу аж до моря(1), яке називається Червоним. На цьому гірському пасмі розташовані каменярі, в яких вирубали каміння для будівництва пірамід у Мемфісі. Там закінчується пасмо і робить вигин у згаданому мною місці, а там, де воно має найбільшу довжину, як я чув, його розмір — це двомісячна подорож від східної до західної частини, а на східному його краї добувають ладан. Ось така ця гора. З другого боку там, де Єгипет прилягає до Лівії, тягнеться інше гірське пасмо — кам'янисте, де розташовано піраміди, засипане піском (2). Воно тягнеться в тому ж напрямі, як і Аравійські гори, що сягають до півдня. Від Геліополя і вище, оскільки та долина належить до Єгипту, він уже не має великої ширини. На відстані приблизно чотирнадцяти днів(3), якщо пливати рікою, Єгипет стає вузьким. Простір між двома гірськими пасмами, про які я щойно згадував, є рівнинним, і в тому місці, де він є найвужчим, мені здалося, він не перевищує приблизно двохсот стадій (4) від Аравійського гірського пасма до іншого пасма, що називається Лівійським. Далі Єгипет знову розширюється.

9. Отже, така природа цієї країни. Від Геліополя до Фів, якщо пливати Нілом(1), це триває дев'ять днів. Цей шлях становить чотири тисячі вісімсот шістдесят стадій, що дорівнює вісімдесят одному схой-ну. Тепер складемо всі ці стадії Єгипту щодо довжини узбережжя, як я вже наводив це вище, це буде три тисячі шістсот стадій. А тепер я ще зазначу, яка ж відстань від моря до материкової країни, до Фів: вона становить шість тисяч сто двадцять стадій. А від Фів до міста, що називається Елафантіна (2), відстань становить тисячу вісімсот стадій.

10. Більша частина цієї країни, яку я описав, мені сказали жерці, і мені самому воно так і здалося, є нанесеною єгиптянами землею. Отже, простір, що обмежується двома гірськими пасмами, про які в мене вже йшлося, вище від Мемфіса, як мені здається, колись був морською затокою, так само, як місцевість навколо Іліона(1) в Тевтранії(2), навколо Ефеса (3) і рівнина Меандру, якщо дозволено порівнювати мале з великим. А це тому, що жодна з цих річок, які своїми наживами створили ці краї, жодна з них не може за своїм значенням зрівнятися з якимось із гирлів Нілу, а їх є п'ять (4). Є

там ще й інші річки, але не такі великі, як Ніл, проте вони здійснили велике діло. Серед таких я можу, власне кажучи, згадати про Ахелой, який перетинає Акарнанію і вливається в море і половину Ехінадських островів він перетворив на суходіл.

11. В Аравії недалеко від Єгипту є морська затока(1), що заходить у суходіл від того моря, що його називають Червоним (2), і її довжина та ширина такі(3), як я скажу: її довжина, коли вирушити на судні від початку затоки і, перетявши її, вийти у відкрите море, треба пливти сорок днів, якщо йти на веслах. її ширина, там, де затока є найширша, становить півдня, коли перепливати судном. В цій затоці щодня відбуваються припливи та відливи. Схожим на цю затоку, я гадаю, був колись і весь Єгипет, і ця затока від північного моря (4) доходила аж до Ефіопії, а інша — Аравійська затока від південного моря доходила аж до Сирії, і обидві вони, заходячи до суходолу, ледве не прорізали суходіл так, що між ними залишалася тільки вузька смужка землі. Отже, якби Ніл одного дня завернув свою течію в бік Аравійської затоки, що могло стати на перешкоді, аби він засипав своєю течією за якісь двадцять тисяч років цю затоку? (5) Я, сказати правду, гадаю, що навіть за десять тисяч років він міг би її засипати. Отже, за роки, що минули до мого народження, чи не могла б засипатися затока ще далеко більша, ніж оця, від такої великої і могутньої ріки? (6)

12. Отже, щодо Єгипту, я охоче вірю тим, які мені розповіли про те, що я написав вище, і я сам цілком певний, що воно так і є, бо міг засвідчити(1), що Єгипет від лінії сусідніх із ним берегів висувається в море. Крім того, на його горах можна знайти черепашки і на його поверхні відкладається стільки солі, що вона шкодить пірамідам. Єдина місцевість цієї країни, де є пісок, це згадана мною гора, розташована вище за течією від Мемфіса. І нарешті, крім усього цього, земля Єгипту не схожа на землю Аравії, що є сусідньою з ним, ні на землю Лівії, і також на землю Сирії (бо на узбережжі Аравії мешкають сирійці). Навпаки, земля там чорна (2), її можна розтерти пальцями, як глей, бо її приносить ріка з Ефіопії. Протилежно до неї, я знаю, земля Лівії є червонаста і певною мірою — піщана, а в Аравії і в Сирії земля глиняста і кам'яниста.

13. Тепер ще один важливий доказ, що його мені наводили жерці, про те, чим була ця країна за часів царювання Мойріда. Щоразу, коли висота поводі рік досягала принаймні восьми ліктів, вона зрошувала ту частину Єгипту, яка лежить нижче від Мемфіса. А тоді, коли мені про Це розповідали жерці(2), ще не минуло дев'ятсот років, як помер Мойрід(3). Проте тепер, якщо річкова вода не підіймається на шістнадцять чи хоча на п'ятнадцять ліктів (4), то вона не затоплює полів. І я гадаю, коли в такій мірі буде підвищуватися рівень землі(5) і відповідно збільшуватимуться її розміри, тоді єгиптяни, що мешкають нижче озера Мойріди і, зокрема в тій області, що називається Дельтою, оскільки Ніл не буде затоплювати їхньої землі, зазнають відтоді того лиха, про яке вони сказали колись, ніби його зазнають елліни. Адже коли вони довідалися, що країна еллінів не зрошується водами річок, як їхня власна, але лише дощовою водою, вони сказали, що одного дня елліни, якщо не виправдається їхнє сподівання, страшенно голодуватимуть. Це означає, що коли бог не схоче послати їм дощу і триватиме посуха, елліни помруть від голоду, бо їм, як відомо, не можна сподіватися

дістати звідкись воду, якщо не з неба.

14. Те, що єгиптяни сказали про еллінів — це правильно. Ну, а тепер я скажу, яке ж становище самих єгиптян. Коли, як я вже сказав вище, їхня країна нижче Мемфіса (бо саме там вона підвищується) продовжуватиме підійматися такою мірою, як і в минулому, всі єгиптяни, що мешкають у тій країні, не інакше як голодуватимуть, бо ні дощів там не буває, ні річкова вода не зможе вилитися на поля. Адже тепер вони, без сумніву, серед усіх інших людей збирають урожай землі з найменшим трудом, бо їм не треба скопувати землю плугом(1) і прокладати борозни, ні копати лопатами, ні робити щось інше з того, що роблять інші люди для своїх посівів, оскільки сама ріка зрошує їхні поля. Спершу зрошує їх, а потім відходить, і тоді кожний засіває своє поле і приганняє туди свині(2), а коли вони позатопчують зерно в землю, відтоді треба тільки чекати на час жнив, далі молотити свинями і в такий спосіб одержувати плоди.

15. Якщо тепер ми побажаємо дізнатися про те, що іонійці гадають про Єгипет(1), твердячи ніби лише Дельта є Єгиптом, а узбережжям Єгипту вони називають лише простір сорока схойнів, що починається від вежі Персея (2) до Пелусійських рибозаводів (3) і йдучи від моря тягнеться всередину країни, як вони твердять, до міста Керкасора, де Ніл розгалужується і з одного боку тече до Пелусія, а з іншого до Каноба (5), а інші частини Єгипту, за їхніми словами, одна належить до Лівії, а друга — до Аравії. Якщо ми підемо за таким поділом, тоді нам неодмінно доведеться визнати, що в єгиптян спершу не було країни. Адже відомо, що їхня Дельта, принаймні, як кажуть і самі єгиптяни і як і мені здається, це земля, що утворилася з намивів, можна навіть сказати, що вона виринула з моря. Отже, якщо в них не було країни, навіщо вони намагалися довести, ніби вони були першими людьми на землі? (6) Не треба було їм удаватися до того досвіду з дітьми, щоб довідатися, яке перше слово вони скажуть. Як на мене, то я не гадаю, ніби єгиптяни виникли разом із країною, що її іонійці називають Дельтою. Я навіть певен того, що вони існували тоді, коли взагалі з'явилися люди на світі. І мірою того, як збільшувалася їхня земля, багато їх залишалися там, де вони були, також багато їх почали поступово посуватися вниз за течією ріки (7). Крім того, за давніх часів Єгиптом називали країну навколо Фів, площа якої є шість тисяч сто двадцять стадій.

16. Отже, якщо наша думка про це питання правильна, то іонійці не мають підстав так говорити щодо Єгипту. Коли б, навпаки, виявилася б правильною думка іонійців, тоді я можу довести, що елліни взагалі і зокрема іонійці не вмють правильно міркувати, твердячи, ніби вся земля складається, з трьох частин — Європи, Азії та Лівії. Бо в цьому разі їм треба взяти до уваги ще й четверту частину(1) — Дельту Єгипту, якщо вона не належить ні до Азії, ні до Лівії, бо згідно з цією думкою Ніл не є межею між Азією і Лівією. На вершині трикутника Дельти Ніл розгалужується і Дельта розмежовує Азію і Лівію.

17. Залишимо осторонь думку іонійців, а ми особисто ось що маємо сказати про це питання(1). Ми гадаємо, що Єгипет — це вся країна, де живуть єгиптяни, як Кілікія, що її залюднюють кілікійці і Ассірія залюднена ассірійцями. І між Азією і Лівією, скажімо

правду, ми не знаємо, чи існує якась межа, крім тієї, що її утворює країна єгиптян. Якщо ми пристанемо до звичайної думки еллінів, ніби весь Єгипет, починаючи від порогів і міста Елефантіни, поділяється на дві частини і має також і дві назви, то одна з частин Єгипту має належати до Лівії, а друга — до Азії. Бо і справді, Ніл починається від порогів і тече до моря, поділяючи Єгипет на дві частини. Аж до міста Керкасора Ніл тече в одному річищі, але, починаючи від цього міста, він має два відгалуження. Одне з них скеровується на схід і називається Пелусійським гирлом, а друге відгалуження скероване на захід і воно називається Канобським гирлом. Третє відгалуження, яке йде навпростець, воно ось яке. Воно йде вниз за течією від Верхнього Єгипту до вершини Дельти і в цьому місці перетинає посередині Дельту і вливається до моря. Це відгалуження не менше за інші відгалуження води і воно не менш за інші славнозвісне. Називається воно Себеннітським гирлом. Існують ще і два інші відгалуження, які відходять від Себеннітського і йдуть до моря, а їхні назви — одного Саїтське гирло, а другого Мендесійське. Що ж до Болбітінського гирла і Буколічного, то це не природні гирла, бо їх прокопали люди (2).

18. Оцю мою думку про те, що Єгипет має такі розміри, як я описав, підтверджує одне свідчення, що базується на оракулі, який дав Аммон, а я довідався про нього, коли вже виникла моя думка про Єгипет. Отже, люди, що мешкають у тій частині Єгипту, яка межує з Лівією поблизу міст Марея(1) і Апіс (2) і далі, гадали, ніби вони є лівійцями, а не єгиптянами і через те, що вони не могли терпіти обмежень при жертвоприношеннях і хотіли, аби їм було дозволено їсти яловичину, послали до пророчого святилища Аммона і сказали, що вони не мають нічого спільного з єгиптянами, бо, сказали, по-перше, вони живуть за межами Дельти, а по-друге, все в них інше, ніж у єгиптян, і вони хочуть, аби їм було Дозволено їсти, що завгодно. Проте бог не дав їм дозволу так робити. Єгипет, він їм сказав, — це країна, де розливається Ніл і зрошує її, а єгиптяни — це ті, що мешкають нижче від Елефантіни і п'ють воду з своєї ріки. Отакий оракул було їм дано.

19. Коли розливається Ніл, то він затоплює не лише Дельту, але і ті землі, що, як кажуть, належать до Лівії, та інші, що належать до Аравії на відстані до двох днів шляху(1) від кожного берега, іноді трохи більше, а іноді трохи менше. Про природу цієї ріки я не спромігся дістати якусь відомість ні від жерців, ні від когось іншого. А мені було цікаво довідатися від них про таке явище: з якої причини Ніл, починаючи від літнього сонцестояння (3), впродовж ста днів постійно підіймається і затоплює землі, а згодом, як тільки минає число цих днів, спускається і знижується його поверхня так, що протягом усієї зими і до наступного літнього сонцестояння в ньому буває мало води. Ось на це запитання я не спромігся одержати якусь відомість від жодного єгиптянина, коли я їх запитував, яку-таку силу має Ніл і чому він поводить інакше, ніж усі інші ріки. Про це власне, про що я сказав, я хотів довідатися), розпитуючи їх, бо лише серед усіх рік від Нілу не віють холодні вітерці.

20. Але деякі елліни, бажаючи набути слави, ніби вони такі мудрі, дали три різних пояснення цьому явищу підвищення і зниження води. На двох із цих пояснень, я гадаю,

не варто зупинятися(1). Я просто наведу їх. Згідно з одним із них причина поведень ріки — це прохолодні літні північні вітри (2), оскільки вони заважають Нілові вливатися в море. Проте часто трапляється так, що ці північні вітри не віють улітку і, незважаючи на це, на Нілі спостерігається таке саме явище. Крім того, якби причиною його були ці літні вітри, тоді це спостерігалось б і на інших річках, течія яких за тих самих умов протилежна напрямку літніх вітрів, як це буває на Нілі, та ще тим більше, бо вони менші за нього і відповідно їхня течія не така навальна, як у нього. Проте існує чимало річок у Сирії, також і в Лівії, на яких не відбувається нічого подібного до того, що відбувається на Нілі.

21. Друге пояснення(1) не таке наукове, як щойно наведене мною, проте, якщо можна так сказати, має в собі щось подібне до чуда, бо тлумачить поведінку тим, що Ніл тече з Океану, а Океан обтікає всю землю.

22. Третє пояснення, навіть якщо здається вірогіднішим, все ж таки менш відповідає дійсності. Бо і воно по суті нічого не може розтлумачити, стверджуючи, ніби води Нілу утворюються від таяння снігів *, а ріка витікає з Лівії, перетинає Ефіопію і вливається в Єгипет. Отже, я не можу цього зрозуміти, як це можливе, щоб вона брала воду з снігів, адже вона витікає з спечених країв і тече до прохолодніших? Для людини, яка здатна, принаймні, міркувати логічно щодо таких питань, цілком очевидно, що зовсім неймовірно, що Ніл витікає із снігів. Першим і найважливішим доводом є теплі вітри: ті, що віють від країв, звідки витікає ріка. Другим доводом є те, що в згаданих краях не випадають дощі і не буває морозів. Навіть, коли там може випасти сніг, то за п'ять днів неодмінно ітимуть дощі. Отже, коли б там випав сніг, то були б і дощі в тій країні. І, нарешті, третій довід — це колір шкіри людей, які від спеки чорні. Якщо додати до цього, що шуліки і ластівки впродовж усього року перебувають у тій країні і не відлітають звідти і що журавлі, уникаючи суворої зими в Скіфії, прилітають зимувати в ці краї. Навіть, коли б і випадав там сніг, хоча б і трохи, в тій країні, де протікає Ніл і звідки бере початок його течія, то нічого такого не відбувалось б, як це неодмінно доводить логіка.

23. Навпаки, той, що говорив про Океан, оскільки його доказ базувався на невідомому(1), то його думку не можна ні підтвердити, ні спростувати. Я, принаймні, якщо сказати правду, не знаю, чи існує така річка Океан. Я припускаю, що Гомер, або якийсь інший із давніх поетів, вигадав таку назву і завів її до своїх творів.

24. Тепер, коли я розкритикував наведені вище думки інших людей, якщо треба, аби і я висловив свою думку про це темне питання, я поясню, з якої причини, як я гадаю, Ніл улітку затоплює землю. Взимку негоди проганяють сонце(1) з його звичайного шляху і воно ухиляється в бік Верхньої Лівії(2). Якщо тепер треба коротко пояснити, що власне відбувається, то тут можна обмежитися кількома словами. Отже, цілком природно, що, до якої країни наближується цей бог і якою він проходить, ця країна буває найбільш на воду, а річки, що течуть у цій країні, пересихають.

25. Тепер я докладніше поясню цю справу, що власне відбувається(1). Ось що робить сонце, проходячи через Верхню Лівію. Оскільки в тих краях протягом усього

року небо ясне і буває жарко, оскільки там нема вологих вітрів, сонце, проходячи там, робить те, що звичайно робить улітку, коли воно буває в зеніті, тобто воно притягає до себе воду, а притягнувши її, воно переносить її до розташованих далі на південь країв. Там її підхоплюють вітри і розкидують її та випаровують. Отже, природно, вітри, що дують із цієї країни, Нот і Ліпс (2), серед усіх вітрів саме такі, що приносять із собою найбільше дощів. Проте, на мою думку, сонце не проливає всієї води, яку забирає цього року з Нілу, але, гадаю, залишає якусь частину її для себе. Коли воно стає лагіднішим, сонце повертається на середину неба і тоді вже витягує воду поспіль із усіх річок. До тих пір річки одержують багато дощової води, бо там випадають дощі і країну перетинають потоки і через це річки стають повноводними. Проте влітку, коли нема дощів і їхні води висмоктує сонце, вони стають слабкими. Але Ніл, який узимку не отримує дощів і води якого висмоктує сонце (3), є єдиною рікою, що в цю добу року природно має далеко менше води, ніж улітку, бо влітку його воду притягує до себе сонце, як і з інших річок, а взимку лише йому бракує води. Так я гадаю, що причиною цього явища є сонце (4).

26. Сонце, на мою думку, спричиняється також до того, що повітря там на півдні сухе бо сонце, проходячи там, розжарює землю. Так, у Верхній Лівії постійно панує літо. Проте, коли б вони помінялися місцями і в тій частині неба, де тепер перебувають північний вітер і зима, туди перемістилася б південний вітер і літо, і коли б там, де тепер Нот, став би Борея, якби сталося таке, тоді як проганяли сонце з середини неба зима і північний вітер, воно перейшло б до північних країв Європи, як тепер воно проходить у південних краях Лівії, і на своєму шляху, треба гадати, перетинало б усю Європу, воно зробило б із Істром те саме, що тепер робить із Нілом.

27. Що ж до прохолодного вітерця(1), який не утворюється над Нілом, то я маю таку думку: що не може бути природним, щоб виникав якийсь вітерець у дуже спечених краях: вітерці звичайно віють у прохолодних краях.

28. Отже, нехай усе це залишається таким, як воно було спочатку— Проте, про джерела Нілу ніхто з єгиптян, ніхто з лівійців і ніхто з еллінів, із якими я розмовляв, ніхто нічого не знав, крім одного скарбничого священної скарбниці Афіни(1) в Саїсі в Єгипті. А і він, коли наполягав на тому, ніби точно знає це, я гадаю, що казав про це жартома. Ось що він казав (2): що між Сіеною (3), містом у Фіваїді, та Елефантіною є дві гори, вершини яких гострі, і що ці гори називаються одна Крофі, а інша Мофі(4). А джерела Нілу, за його словами, є між цими горами в неприступних ущелинах, і звідти витікає ріка. Половина цієї води тече до Єгипту в бік північного вітру, а друга половина — до Ефіопії в бік південного вітру. На доказ того, що джерела Нілу знаходяться в неприступній ущелині, він посилався на спробу, що її зробив Псамметіх, цар Єгипту. Той наказав сплести грубезну кодову завдовжки в багато тисяч оргій,— її кинули туди, але вона не досягла до дна. Отже, цей скарбничий, якщо він казав правду, як я це розумію, хотів сказати, що, оскільки там вода б'ється об скелі, утворюються бурхливі водоверті і стромовини і через це лот, що його туди кидали, не міг досягти до дна.

29. Від жодного іншого я не міг одержати відомостей. А тут іще деякі відомості, які

я зібрав про більш далекі краї. До Елефантіни я сам доплив і бачив усе там на власні очі, але про те, що там далі, я розповідаю лише за чутками, я запитував і мені відповідали. Від міста Елефантіни, коли йти далі за течією, береги підвищуються. Щобпливти далі, треба тягнути линвами судно з обох боків, наче вола. Якщо линви розірвуться, то судно підхопить навальна течія і воно загине. Щоб перепливти цю місцевість, треба витратити чотири дні шляху на судні, а Ніл там дуже звивчастий, як Меандр(1). Відстань, яку там треба подолати в такий спосіб, має дванадцять схойнів, а потім ти прибудеш до рівнинної місцевості, де Ніл обпливає навколо острова, що називається Тахомпсо (2). Вище за течією від Елефантіни живуть уже самі ефіопи на одній половині цього острова, а на другій половині живуть єгиптяни. Поблизу цього острова є велике озеро і навколо нього кочують ефіопи. Коли пропливеш на судні повз нього, знов підеш річищем Нілу, який упливає в це озеро. А після цього зійдеш із судна і підеш уздовж ріки протягом сорока днів і це тому, що там є стрімчасті скелі, а у воді кам'яністі рифи, серед яких не може пропливти судно. А коли ти пройдеш за ті сорок днів цю смугу, ти зійдеш на інше судно і подорожуватимеш ще дванадцять днів і перегодою прибудеш до великого міста, яке називається Мерое (4). Кажуть, що це місто є столиця інших ефіопів. Його мешканці шанують лише таких богів, як Зевс та Діоніс (5), їм віддають вони найбільшу шану і є в їхній країні сятилище Зевса. Вони вирушають у походи, коли їм накаже бог своїми оракулами, і проти того народу, проти якого він їм накаже.

30. Від цього міста, плывучи далі, ти прибудеш до країни перебіжчиків, і для цього потрібно стільки ж часу, скільки тобі треба, щоб від Елефантіни прибути до столиці ефіопів. Ці перебіжчики називаються Асхам(1). Це слово еллінською мовою означає "ті, що стоять ліворуч від царя". Їх було двісті сорок тисяч єгиптян із єгипетського війська і вони перейшли на бік ефіопів (2) ось із якого приводу. За царювання Псамметі-ха було розміщено прикордонні сторожі в місті Елефантіні, на кордоні проти ефіопів, ще одна сторожа в Пелусійських Дафнах на кордоні з арабами та ассирійцями і ще одна в Марей і на кордоні з Лівією. Ще й за моїх років і за панування персів військові загони було розміщено в тих самих місцях, де вони були під час Псамметіха. Отже, є перські сторожі і в Елефантіні і в Дафнах. Сталося так, що ці єгиптяни сторожували там три роки і ніхто не прийшов заступити їх на тому місці. Тоді вони порадилися між собою і порозумілися, покинули військову службу в Псамметіха і перейшли до ефіопів. Про це довідався Псамметіх і кинувся переслідувати їх. Скоро він їх догнав, як почав умовляти їх і заклинати не залишати богів їхньої батьківщини, їхніх дітей та жінок. Тоді один із них показав йому свій статевий орган і сказав, поки існує це, вони там матимуть і дітей і жінок. Щойно прибули вони до Ефіопії, як перейшли на службу до царя ефіопів. А той дав їм за це таку винагороду: деякі ефіопи повстали проти нього і він запропонував єгиптянам вигнати їх із Ефіопії і забрати їхні землі. Відтоді як вони оселилися в Ефіопії(3), ефіопи засвоїли єгипетські звичаї і стали культурнішими.

31. Отже, Ніл відомий на відстані чотирьох місяців шляху, якщо пливти чи йти суходолом, не враховуючи ту його частину, що належить власне до Єгипту. Справді,

якщо скласти всі дні, які треба витратити, щоб від Елефантіни дійти до перебіжчиків, можна зрозуміти, що так воно і є. А Ніл там тече від заходу(1) і тієї частини неба, де заходить сонце. Проте звідти і далі ніхто не може сказати про нього нічого певного, бо тамтешня країна зовсім пустельна через надмірну спеку.

32. Проте ось що я почув від деяких кіренців(1). Вони мені сказали,(1) що ходили до пророчого святилища Аммона і розмовляли з Етеархом(2), царем аммонійців. Коли вони там розмовляли про всякі різні речі, їхня розмова зайшла також про Ніл, про те, що ніхто не знає де є його джерела, а Етеарх сказав їм, що колись його відвідали деякі насамони (3) (це такий народ у Лівії і вони мешкають біля Сірти (4) та на невеликому просторі країни, що розташований на схід від Сірти). Він їх спитав, оцих насамонських відвідувачів, чи вони могли б сказати йому щось ще, крім того, що він знав про лівійські пустелі. Вони йому відповіли, що були в їхній країні відважні юнаки, діти великих проводирів, і вони, коли змужніли, серед інших своїх витівок вигадали ще й таке: кинувши жереб, обрали п'ятьох із них, щоб ті пішли дослідити пустелі Лівії і постаралися відкрити щось більше, ніж ті, які дійшли до найвіддалені-ших країв. Щодо Лівії, то на узбережжях, які обмежують її на півночі(5), від Єгипту до мису Солоента (6), де закінчується Лівія, залюднена від краю і до краю лівійцями та багатьма лівійськими племенами, за винятком тих країв, де живуть елліни і фінікійці(7). Проте поза морським узбережжям і селищами людей, що їх розташовано біля моря, Лівія є житлом диких звірів, а за оселею диких звірів — там лише пісок і жахлива безводна кінцева пустеля. Далі розповів Етеарх, що ті юнаки, яких послали їхні однолітки, добре забезпечені водою і харчами, спершу перейшли залюднений край, потім, коли його перетяли, прибули до оселі звірів і, коли вийшли з неї, заглибилися до пустельних просторів, ідучи обличчям до вітру зефіра(8). Коли вони пройшли через велику піщану країну, після багатьох днів подорожі, нарешті, сказав він, вони побачили серед поля дерева, наблизилися до них і почали збирати плоди, що були там на деревах. Проте коли вони їх збирали, раптом перед ними з'явилися якісь люди, нижчі від середнього зросту. Ці люди взяли їх із собою і пішли з ними. Що ж до мови, то ні насамони, сказав він, зовсім не розуміли їхньої мови, ні ті, що їх супроводили, не розуміли мови насамонів. Люди провели їх через обширні болота (1)0 і, пройшовши далі, вони прибули до якогось міста, де всі люди були такого ж зросту, як їхні провідники, і мали чорну шкіру. Поблизу від міста, за його словами, протікала велика ріка із заходу в той бік, де сходить сонце, а в ній можна було побачити крокодилів ".

33. Тепер я перерву тут оповідання аммонійця Етеарха і лише додам, що він ще розповів, нібито ті насамони, за словами кіренців, повернулися до своєї країни, а люди, в яких вони були, всі справжні чаклуни. А та ріка, що там протікала біля міста, як зробив висновок Етеарх, це був Ніл(1), і, сказати правду, цей висновок підказує здоровий розум. Адже Ніл витікає з Лівії і поділяє її посередині на дві частини. І як я можу скласти собі думку, судячи за відомим про невідоме, він починається саме звідти, як Істр (2). Адже ріка Істр бере свій початок у країні кельтів біля міста Пірени (3) і перетинає посередині Європу. Кельти живуть за Стівпами Геракла (4) і сусідують із

кінесійцями, які є крайніми мешканцями Європи на заході. Істр тече через усю Європу і вливається в море — Понт Евксін, у тій частині, де розташована Істрія, залюднена переселенцями з Мілета.

34. Насправді, Істр, який протікає населеними краями, відомий багатьом людям, але про джерела Ніла ніхто не може нічого сказати, бо Лівія, посередині якої він тече, є незалюднена і пустельна. Про його течію я навів усе, що знаю, наскільки далеко я міг дослідити. Вливається в море він у Єгипті, а Єгипет є майже навпроти гірської Кілікії(1). Звідти до міста Сінопи, розташованого на березі Понту Евксину, перехід навіпростець для пішохода становить п'ять днів. А Сінопа розташована навпроти того місця, де Істр уливається в море. Так, мені здається, що Ніл тече через усю Лівію і він рівний Істрові(2). Отже, щодо Нілу, того, що я розповів, уже вистачить.

35. Тепер я почну розповідь про Єгипет(1) і напишу про нього докладніше, бо якщо порівняти Єгипет із будь-якою іншою країною, можна побачити, що в ньому більше чудесних речей і він показує відвідувачеві більше гідних уваги творів, що скільки б не казати про них, всього цього мало. Через це я розповім про нього докладніше.

Єгиптяни крім клімату їхньої країни, що відрізняється від клімату інших країн, крім їхньої ріки, що її природа відмінна від природи всіх інших річок, майже в усьому встановили звичаї, протилежні до звичаїв інших людей (2). Адже в їхній країні жінки ходять на базар і займаються дрібною торгівлею, а чоловіки залишаються вдома і тчуть. Причому інші люди тчуть, штовхаючи піткання наверх, а єгиптяни штовхають його наниз. Вагу в них чоловіки носять на голові, а жінки — на плечах. Жінки випускають сечу стоячи, а чоловіки сидячи. Природні відправлення вони здійснюють удома, а їдять надворі(3), виправдовуючи це тим, що погане, але необхідне треба робити потай, а те, що непогане, привселюдно. Ніколи в них жінка не стає жрицею ні бога, ні богині, але чоловіки можуть бути жерцями богів незалежно від статі богів. Для хлопців не є обов'язковим годувати їхніх батьків, якщо самі вони не хочуть цього робити, але для дочок це неодмінно ставиться за обов'язок, хоча б вони не хотіли цього робити.

36. В інших країнах жерці богів відпускають волосся, але в Єгипті вони голять голову(1). В інших народів поширений звичай під час жалоби, щоб родичі та свояки остригали волосся на голові, але єгиптяни, коли в них помирає людина, залишають рости волосся на голові і на підборідді, хоча до того воно в них було зголене. Інші народи живуть окремо від тварин, але єгиптяни живуть разом із своїми тваринами (2). Інші живляться пшеницею та ячменем, але для єгиптянина жити цими злаками вважається за великий сором. Для їжі вони використовують полбу (3), яку дехто називає зеєю. Тісто вони замішують ногами, а глину розминають руками. Збирають також гній. Всі інші, крім тих, що цього навчилися від них, залишають свої статеві органи так, як їх зробила природа але єгиптяни роблять обрізання. Кожен чоловік у них має дві одежі, але жінка — лише одну (5). Вітрильні кільця і линви, з допомогою яких підіймають і спускають вітрила, інші люди закріплюють назовні, а єгиптяни всередині. Літери (6) вони пишуть і рахують камінцями, елліни, пересуваючи руку зліва направо, а єгиптяни навпаки — справа наліво. І коли вони так роблять, вони кажуть все

ж таки, ніби вони пишуть направо, а елліни — наліво. Вони використовують два види письма, і одне з них . називається священним, а друге — народним (7).

37. Вони найпобожніші, більш за всіх інших людей, і вони мають такі звичаї. Вони п'ють із бронзових келехів(1) і щодня вони добре миють їх і це робить не хтось один, а інший не робить, але це роблять усі. Вони носять льняний одяг чисто випраний, і цього вони дотримують дуже пильно. Вони роблять обрізання на статевих органах заради чистоти, воліючи краще бути чистими, ніж добропристойними. Їхні жерці кожні три дні голять собі все тіло, щоб на ньому не було, коли вони служать богам, ні вошей, ні якихсь інших огидних паразитів. Жерці носять льняний одяг і взуття з папірусу: їм заборонено носити якийсь інший одяг чи якесь інше взуття. Вони миються двічі щодня холодною водою і також двічі щоночі. Вони дотримують ще й інших релігійних ритуалів, яких, можна сказати, в них безліч. З іншого боку, вони мають і багато переваг, бо вони не витрачають нічого із свого власного майна. Для них готують священний хліб і кожному щодня приставляють достатню порцію волонини і гусятини, дають їм і виноградне вино (3). Але їм заборонено їсти рибу(4). Єгиптяни зовсім не вирощують бобових рослин(5) У своїй країні, а ті, що там ростуть, вони не їдять їх ні сирими, ні вареними. Зокрема, жерці навіть і бачити їх не хочуть, бо цю рослину вони вважають за нечисту. Кожному їхньому богові служить не один жрець, але багато їх і один із них є головним жерцем (6). Коли він помирає, його посаду заступає інший, його син (7).

38. Вони вважають, що бики належать Епафові(1) і з цього приводу досліджують їх у такий спосіб. Якщо хоча б одну чорну волосинку хтось побачить на них, то вже не вважає їх чистими для жертвоприношення— Це дослідження провадиться одним жерцем, який призначається саме для цієї роботи. Він обстежує тварину, коли вона стоїть і коли вона лежить, і витягає їй язик (2), щоб побачити, чи він чистий і нема на ньому певних знаків, а про це я ще скажу в іншому оповіданні(3). Він також оглядає сам і волосся на її хвості, чи вони ростуть там правильно. І коли виявляється, що вона не має недоліків, тоді він позначає її, обкручує папірусовою стрічкою її роги, потім приліплює на неї сургуч і ставить свою печатку. Після цього тварину беруть і відводять. На того, хто приносить у жертву бика без цього знаку, накладається смертельна кара. Отже в такий спосіб обстежується тварина. А тепер ітиметься про встановлений порядок жертвоприношення.

39. Тварину з цим знаком ведуть до жертовника, де має відбутися жертва, і запалюють вогонь. Потім біля жертовника на жертовну тварину ллють вино, звертаючись із молитвою до бога і, нарешті, зарізають і відтинають голову. З тіла тварини здирають шкіру, а її голову, обтяживши багатьма прокляттями, беруть і несуть туди, де є базар і еллінські купці на ньому, і продають. А якщо там нема еллінів, то кидають її в річку. Коли вони обсипають прокляттями голову, то кажуть таке: якщо станеться якесь лихо або з тими, які приносять жертву, або з усім Єгиптом, то нехай це лихо впаде на цю голову(1). Отже щодо цього звичая з головами жертовних тварин і узливанням вина, всі єгиптяни дотримуються таких правил і жоден єгиптянин ніколи

не захоче з'їсти голову якоїсь тварини, хоч яка б вона була.

40. Щодо вивозу тельбухів і спалення жертв у них є різниця в звичаях. Тепер я опишу, що відбувається під час шанування богині(1), яку вони вважають за найзначнішу і на честь якої вони справляють велике свято. Скоро закінчується білування бика, вони моляться і старанно патрають його череву, залишаючи в його тілі інші нутрощі і сало, відтинають йому ноги та кінчик хвоста, плечі та шию. Після цього те, що залишається від тіла бика, вони наповнюють хлібом і чистим борошном, медом, родзинками, інжиром, ладаном, смироною та іншими прянощами і пахощами. Так сповнену всім цим тушу, вони спалюють, рясно поливаючи олією (2). Перед жертвоприношенням вони постують, а коли спалюються жертви, б'ють один одного, ніби на знак жалоби. А коли закінчується жалоба, вони сідають за стіл і поїдають усе, що залишилося від принесених у жертву тварин.

41. Всі єгиптяни приносять у жертву лише биків і бичків, які є чисті, проте корів їм забороняється різати, вони є священними тваринами Ісиди(1). Справді, статуя Ісиди, що зображує жінку, має роги корови, саме так, як елліни зображають Іо. І з усіх свійських тварин єгиптяни найбільше шанують корову. Через це ні єгиптянин, ні єгиптянка ніколи не поцілує елліна у вуста і навіть не використає ножа якогось елліна, ні його рожна, ні його казана, і не їстиме м'яса чистого бика, якщо його пошматували еллінським ножом. Тих биків, що здохли, вони ховають у такий спосіб (2). Тварин жіночої статі вони кидають у ріку, а чоловічої статі закопують у передмістях своїх міст, але залишають у них стирчати один ріг чи обидва роги, щоб видно було знак. А коли згниє падло і настане визначений час, припливає до кожного міста човен із острова, що називається Просопітіда. Цей острів (3) розташований у Дельті, а його окружність дев'ять схойнів. На цьому острові є ще багато інших міст і одне, з якого припливають човни, щоб забрати кістки биків. Назва цього міста Атарбесій. На ньому є храм-святилище Афродіти (4)— З цього міста приїжджають люди, одні до одного міста, інші до іншого, і викопують кістки, забирають їх і закопують у якомусь одному місці— Так само, як і биків, вони ховають і всяких інших здохлих тварин, бо і для всіх їх так встановлено, адже треба знати, що вони їх не вбивають.

42. Отже, всі, які заснували святилище Фіванського Зевса, або всі, які з Фіванського ному, всі вони не приносять у жертву овець, але приносять у жертву кіз (бо, треба знати, не всі єгиптяни без винятку шанують тих самих богів)(2), крім Ісиди та Осіріса, який, як вони кажуть, є Діонісом. Оцих двох всі вони шанують без винятку. Навпаки, ті, в яких є святилище у Мендесі (3) або які походять із Мендесійського ному, не приносять у жертву кіз, але фіванці і ті, що додержуються їхнього звичая, не приносять у жертву овець і кажуть, що цей звичай було встановлено ось із якого приводу. Геракл (4) захотів за всяку ціну побачити Зевса, але той не хотів, щоб він його побачив. Нарешті, оскільки Геракл дуже наполягав, кажуть, що Зевс удався до таких хитрощів. Він зідрав шкуру з барана, відтяв йому голову, ніс її перед собою і одягся в овчину (5) і так з'явився перед Гераклом. Із цієї причини єгиптяни ставлять статуї Зевса з обличчям барана. Від єгиптян це перейняли і аммонійці, які є переселенцями з

Єгипту і з Ефіопії, і мова, якою вони розмовляють,— це суміш обох цих мов. На мою думку, і їхня назва — аммонійці — засвоєна ними з того приводу, що єгиптяни називають Зевса Амун. Із цієї ж причини фіванці не приносять у жертву баранів, але вважають їх священними. І в один день на рік, на свято Зевса, вони заколюють барана (6), здирають із нього шкуру і надягають її на статую Зевса, як колись одягся бог, а потім приносять і ставлять перед ним іншу статую, що зображує Геракла. Зробивши так, усі, які мають стосунок до святилища, б'ють себе, оплакуючи барана, а потім погребують його в храмовій гробниці.

43. Про Геракла я чув від них, що він один із дванадцяти богів. Проте, щодо іншого Геракла(1), якого знають елліни, ніде в Єгипті я не міг нічого почути. Справді, не від еллінів запозичили єгиптяни образ Геракла, а певніше елліни запозичили його від єгиптян (2), а вже від еллінів ті, що ототожнили Геракла з сином Амфітріона. Щодо цього я маю ще й багато інших доказів, що саме так воно є, і серед інших ось такий: по-перше, що обидва батьки Геракла — Амфітріон і Алкмена — походили від предків єгипетського роду, і, по-друге, що єгиптяни наполягають на тому, що їм не відомі образи ні Посейдона, ні Діоскурів і що ні перший, ні другі не належать до їхніх богів. І, звичайно, якби вони запозичили від еллінів образ якогось божества, то пам'ять про цих двох богів вони зберегли б довше, ніж про якесь інше божество. Якщо справді за давніх часів вони займалися мореплавством і елліни були мореходами,— як я гадаю і як слід визнати, після цього саме образи цих богів могли знати єгиптяни, а не Геракла. Але воно не так, бо для єгиптян Геракл — це давній бог. За їхніми словами, до царювання Амасія(3) минуло тисяча сімсот років від того часу, коли з восьми первісних богів їхнє число (3) (1)льшилося до дванадцятьох серед яких вони лічать і Геракла.

44. І оскільки я хотів мати певні відомості про ці речі(1), звідки я міг. би їх одержати? Я вирушив також до Тіра у Фінікії, де я чув, що існує святилище Геракла(2). Я побачив це святилище, прикрашене багатьма різними пожертвами, і серед них там були два стовпи, один із щирого золота, а другий із дорогоцінного смарагду (3), такий великий і вночі він блискотів. Я зав'язав розмову із жерцями бога і спитав їх, скільки років тому було побудовано це святилище, і переконався в тому, що і вони не згодні з еллінами. Бо вони мені сказали, що святилище побудовано тоді, коли було засновано місто Тір, а Тір заселено дві тисячі триста років тому. В Тірі я побачив ще інше святилище, присвячене Гераклові на ймення Геракл Тасоський (4). Побував я також на Тасосі, де знайшов святилище Геракла, засноване фінікійцями, які припливли туди в пошуках Європи і заснували на Тасосі поселення. Ці події, можна сказати, передували народженню Геракла, сина Амфітріона, в Елладі, що відбулося на п'ять поколінь людей після того. Отже, результат мого дослідження ясно доводить, що Геракл — це давній бог. І мені здається, що ті елліни, які заснували святилища двох Гераклів, зробили цілком правильно: одного, який називався Олімпійським Гераклом (5), і йому, як безсмертному вони приносять жертви, а іншому, як героєві, приносять жертвні дари.

45. Елліни розповідають ще багато інших нісенітних речей(1) і середі інших безглузвих оповідань про Геракла (2), нібито він колись прибув до Єгипту і єгиптяни

надягли на нього вінок, як надягають на жертвних тварин і повели його з урочистою процесією, щоб принести його в жертву Зевсові, а він при цьому поводився спокійно, але коли вони підійшли до жертвника і почали підготовляти жертвоприношення, він виявив свою силу і повбивав їх усіх. Коли вони розповідають таке, я, принаймні, роблю висновок, що вони зовсім не знають нічого ні про характер, ні про(1) звичаї єгиптян. Отже, ці люди, яким священний закон забороняє приносити в жертву навіть тварин, за винятком свиней і биків та телят і цих лише, коли вони чисті, також і гусок, хіба було б можливо, щоб вони приносили в жертву людей? (3) А крім цього, хіба це було б правдоподібно, щоб Геракл, про якого сказано, що він все ж таки людина, щоб він' убив таку велику силу людей? Отже, про ці речі вже досить того, що я сказав, і благаю богів та героїв, щоб вони були прихильні до мене.

46. А тепер продовжу розповідь про те, з якого власне приводу єгиптяни не приносять у жертву, як я сказав, ні кіз, ні козлів. Мендесійці вважають Пана за одного з восьми богів(1) і твердять, що ці вісім богів існували ще до дванадцяти богів. І ось як живописці і різьбярі зображують Пана — так само, як і елліни, тобто зображують його з козиним і обличчям і ногами цапа (2), але не тому, що таким вони його собі уявляють, навпаки, вони уявляють його подібним до інших богів. Проте,! з якої причини вони зображують його в такому вигляді, мені не було б навіть приємним про це сказати. Мендесійці шанують кіз усіх видів і найбільше козлів, аніж кіз, і ті з них, які є пастухами, мають найбільшу шану за інших. Одного козла вони шанують ще більше, ніж інших, і коли він умирає, тоді його оплакує весь Мендесійський ном. Єгипетською мовою і Пан і козел називаються однаково — Мендес. За моїх часів сталося там таке неймовірне л: один козел прилюдно з'єднався з жінкою. І таке було в них загальновідомим видовищем.

47. Свиню єгиптяни вважають нечистою твариною(1). Якщо хтось із них доторкнеться до свині, він одразу йде і занурюється, як був одягнений, у річку. Свинопаси в них, хоч вони з народження єгиптяни, єдині з усіх єгиптян не можуть заходити до жодного єгипетського святилища, ніхто з єгиптян не захоче видати за них заміж свою дочку, і не візьме собі жінку з їхнього стану. Свинопаси видають заміж дівчат із свого стану і одружуються з жінками цього стану. Єгиптяни не вважають за дозволене приносити в жертву свиней якимсь своїм богам, але лише Селені і Діонісові(2) вони приносять у жертву свиню в один і той самий час року і під час повного місяця, і тоді вони їдять свинину. Чому на інших святах вони не приносять у жертву свиней, але на цьому святі їх приносять у жертву, для цього є пояснення, яке наводять єгиптяни, і я його знаю, але воно мені здається непристойним (3), щоб я про нього написав. А ось як відбувається жертвоприношення свиней Селені. Коли заріжуть тварину, відрізають їй кінчик хвоста, вирізують селезінку і чепець і загортають усе це разом із салом тварини, що є в ній у череві, а потім спалюють на вогні жертвника. Всі інше м'ясо вони їдять у день повного місяця, коли принесуть жертву, а в інші дні їм уже не можна взяти його в рот. Ті, які серед них бідні, в яких нема коштів, виліплюють свиней із тіста смажать і приносять у жертву.

48. На честь Діоніса напередодні(1) його свята кожен заколює свиню перед дверима свого будинку і віддає її тому свинопасові, в якого він її купив, щоб той узяв її і пішов. Щодо всього іншого, то єгиптяни справляють свято Діоніса майже так само, як і елліни, за винятком хороших співів. Проте замість фаллосів (2) вони вигадали щось інше: статуетки з мотузками заввишки приблизно один лікоть, які носять із собою жінки, обходячи села. Статевий орган у цих статуеток майже не менший, ніж усе тіло і він ворухиться, коли смикають мотузку. Попереду процесії йде один, що грає на флейті, а за ним ідуть жінки, співаючи гімни Діонісові. Чому саме статуетка має статевий орган такого неправдоподібного розміру і лише ця частина тіла ворухиться, щодо цього існує в них священний переказ (3).

49. Отже це змушує мене гадати, що Мелампод, Амітеонів син, знав про це жертвоприношення, що я про нього розповів, і навіть добре знав про нього. Бо справді саме Мелампод ознайомив еллінів із образом Діоніса і з жертвами йому, і з фаллосом. Щоб бути точним, я скажу, що він не одразу навчив їх усього цього, але мудреці які прийшли до еллінів після нього, виклали докладніше його вчення. Але, принаймні, Щодо фаллічної процесії на честь Діоніса, то її він перший завів, а від нього елліни навчилися робити те, що тепер роблять. Отже, я можу сказати, що Мелампод (2) як мудра людина зібрав відомості і впорядкував їх щодо ворожильного мистецтва і запозичив із Єгипту, і з незначними змінами завів у еллінів ще багато інших звичаїв і серед них ті, що стосуються до Діоніса. Бо, справді, я не скажу, що між шануванням Цього бога в Єгипті та його шануванням в Елладі схожість є простим (3) (1)ГОМ. оскільки тоді це шанування більш відповідало б звичаям еллінів і не було б заведене порівняно недано. З другого боку, я не можу припустити, нібито єгиптяни запозичили його в еллінів, ні цей, ні якийсь інший звичай. Те, що мені здається найімовірнішим, це що Мелампод навчився шанувати Діоніса від тірійця Кадма (4) та інших, що прийшли разом із ним із Фінікії до країни, яка тепер називається Беотія (5).

50. І взагалі образи майже всіх богів перейшли до Еллади з Єгипту. Те, що вони прийшли від варварів, я встановив завдяки своїм дослідженням, що так воно і є. І навіть я мав думку, що вони прийшли власне з Єгипту. Бо, якщо виключити Посейдона і Діоскурів (2), як я вже сказав про це вище, а також Геру, Гестію, Феміду, харіт і нерейд, інші образи богів існують у Єгипті від давнини. Про це я кажу те, що кажуть і самі єгиптяни. Що ж до тих божественних образів, про які вони кажуть, що вони їх не знають, то, я гадаю, що вони ці образи одержали від пеласгів, за винятком Посейдона. Про цього бога елліни довідалися від лівійців. Справді, жоден народ не мав від початку образу Посейдона, крім лівійців, які з давніх давен шанують цього бога. Не знають єгиптяни і шанування героїв.

51. Отже, ці звичаї та ще й інші крім цих, про які я розповів, елліни запозичили від єгиптян. Проте, якщо вони виготовлюють статуї Гермеса(1) з випрямленим чоловічим членом, то цього вони навчилися не від єгиптян, а від пеласгів. Афіняни перші навчилися цього, а від них уже й інші елліни. Адже на той час, коли афіняни вже вважалися за еллінів, прийшли пеласги і оселилися разом із ними на їхній землі, і це

дало привід, щоб їх також уважали за еллінів. Той, хто втаємничений у містерії Кабірів (2), які відбуваються в самофракійців, котрі запозичили їх від пеласгів, той зрозуміє, що я хочу сказати, бо спершу Самофракію населяли пеласги, ті, що згодом оселилися з афінянами і від них узяли і тепер справляють містерії. Отже, перші серед еллінів афіняни навчилися від пеласгів виготовляти статую Гермеса з випрямленим членом. Пеласги розповідають про священну історію, вистава якої відбувається на святах самофракійських містерій.

52. За давніх часів пеласги, як я чув про це в Додоні, при всіх жертвоприношеннях моляться богам, не називаючи нікого з них ні власним іменем(1), ні прикладкою, бо про такі назви вони ще не чули, і вони дали їм цю загальну назву "боги" (2), через те, що боги встановили порядок у всесвіті і дали людям усе, що є в них. Минуло багато років і, прийшовши в Єгипет, пеласги довідалися там про особисті ймена всіх богів, крім Діоніса (а про ім'я Діоніса вони дізналися значно пізніше). Минуло ще небагато часу і вони запитали про ймена в пророчому святилищі Додо-ни (бо це святилище вважається за найдавніше в Елладі, а на той час воно було єдиним). Отже, коли пеласги спитали там у Додоні, чи слід їм прийняти назви від варварів, і з святилища їм було дано відповідь, щоб вони їх прийняли. І, звичайно, відтоді, приносячи жертви, вони називали ймена богів. А від пеласгів згодом їх перейняли елліни.

53. Від яких батьків народився кожен бог, або всі вони існували споконвіку, який був зовнішній вигляд кожного з них, цього не знали до недавнього часу, можна сказати до вчорашнього дня. Справді, я маю думку, що Гесіод і Гомер жили за чотириста років до мене, не більше. І це саме вони в своїх творах розповіли еллінам про походження богів, вони дали кожному з богів відоме тепер ім'я(1), визначили, кому яка належить шана і чим відає кожний, а також який вигляд має кожний із них. Що ж до поетів, які нібито існували до них, на мою думку, вони були після них. Про перше, наведене вище, я написав на підставі того, що мені сказали жерці в Додоні, а про інше, що є в Гесіода і в Го-мера, я виклав свої думки.

54. Щодо пророчих святилищ(1), про те, що є в Елладі, та про те, що є в Лівії, ось що розповідають єгиптяни. Мені розповіли жерці Зевса у Фівах, що фінікійці викрали двох жінок із Фів, жриць, і що одну з них, як вони довідалися, продали в Лівію, а другу — в Елладу. І що ці жінки (2) перші заснували пророчі святилища, які існують в обох згаданих мною країнах. А коли я їх спитав, звідки вони дізналися про все те, що так докладно мені переказали, вони відповіли на моє запитання, що старалися, скільки могли, знайти цих жінок, але їм не пощастило відшукати їх, але пізніше вони добули про них відомості, які мені переказали.

55. Оце мені розповіли жерці у Фівах, а ось-що кажуть пророчиці в Додоні(1). Вони кажуть, що дві чорні голубки вилетіли з єгипетських Фів: одна з них прилетіла в Лівію, а друга — в Додону. Ця сіла на бук і заговорила людським голосом, що треба на цьому місці побудувати пророче святилище Зевса. Додонці зрозуміли, що її слова — це наказ бога і так вони там і зробили. А голубка, що прилетіла в Лівію, за їхніми словами наказала лівійцям побудувати пророче святилище Аммона: а воно також є святилищем

Зевса. Це все мені сказали жриці в Додоні, старша серед яких називалася Променея, молодша — Тімарета, а наймолодша за всіх — Нікандра. А інші додонці, що служили в святилищі, погоджувалися з ними. Як на мене, то я маю про це іншу думку, а саме ось яку.

56. Якщо справді фінікійці викрали святих жінок і одну з них продали в Лівії, а другу в Елладі, то мені здається, що цю жінку було продано в Теспротії сучасної Еллади, а ця країна за давніх часів називалася Пеласгія(1). Згодом невіленьця в тому місці заснувала під буком, що там ріс, святилище Зевса. Це цілком природно, що вона, будучи служницею святилища Зевса у Фівах, не забула цього в тому краю, куди вона прибула. А потім, коли вона навчилася еллінської мови, вона заснувала там пророче святилище. І вона, я гадаю, сказала, що ті самі фінікійці, які її продали, продали також і її сестру в Лівію.

57. Мені також здається, що цих жінок називали голубками додонці, бо ці жінки були варварами і додонцям здавалося, що їхня мова була схожа на спів птахів(1). За деякий час, кажуть, що голубка почала розмовляти людським голосом, тобто, коли жінка почала висловлюватися так, що вони її розуміли, а коли вона розмовляла варварською мовою, їм здавалося, ніби вона вимовляла звуки, які вимовляють птахи. Бо, як це може бути, щоб голубка говорила людським голосом? А коли вони кажуть, що голубка була чорною, це означає, що жінка була єгиптянкою. Отже, спосіб пророкування, що є звичайним у єгипетських Фівах, (1) той, що є звичайним у Додоні, подібні один до одного. Так само з Єгипту була перенесена мантика і ворожіння при розгляді нутрошків жертвних тварин (2).

58. Хоч як воно там було, але єгиптяни перші в історії почали влаштовувати всенародні святкування та урочисті процесії і ношення зображень бога, а вже від них навчилися це робити елліни. А доказом цього є, я гадаю, таке, що їхні святкування справляються вже споконвіку, а святкування еллінів заведено зовсім недавно(1).

59. Єгиптяни справляють не одне святкування(1), а багато. На головне і найбільш прилюдне святкування на честь Артеміді вони йдуть до Бубастія (2), на друге святкування вони йдуть до Бусірія на честь Ісіді, бо в цьому місті, як відомо, є найзначніший храм Ісіді, а це місто розташовано посередині Дельти Єгипту. Ісіда — це та богиня, яка еллінською мовою називається Деметра. На третє святкування вони вирудаються до міста Саїс на честь Афіні, на четверте — до Геліополя на честь Геліоса, на п'яте — до міста Буто на честь Лето, а на шосте — до міста Пампремія на честь Арея.

60. Коли вони йдуть до міста Бубастія(1), то ось що вони роблять: вони плывуть на човнах чоловіки разом із жінками і в кожному човні дуже багато людей обох статей, серед жінок деякі мають кастаньети і клацають (2), а серед чоловіків деякі грають на флейті під час усієї подорожі, а всі інші жінки та чоловіки плескають у долоні. І щоразу, коли вони пропливають до якогось міста, вони пристають на своєму човні до берега і поводяться так. Поки деякі з жінок роблять те, про що я сказав, інші з криками глузують із жінок того міста, інші танцюють, а ще інші стоять і високо підіймають свої

сукні. Оце вони роблять, пропливаючи повз усі міста, розташовані на ріці. А коли вони прибувають туди, приносячи великі жертви, під час цього свята витрачається більше виноградного вина, ніж за цілий рік. Загальне число людей, що там збираються за винятком дітей, досягає до семисот тисяч (3), як кажуть місцеві люди.

61. Отаке відбувається в тому місті. А тепер про те, як справляють свято на честь Ісиди в Бусірії(1), про що я вже згадав (2). Отже, після жертвоприношення, як було сказано, вони б'ють один одного на знак жалоби і серед них і чоловіки і жінки, тисячі тисяч людей. Але кого власне вони оплакують, мені не дозволено сказати (3). Всі карійці, що живуть у Єгипті, роблять при цьому щось більше, вони навіть заподіюють один одному рани ножами на чолах і це є ознакою того, що вони чужоземці, а не єгиптяни.

62. Коли вони збираються в місті Саісі(1) для жертвоприношення, то вони запалюють уночі багато світильників (2) просто неба навколо своїх будинків. Ці світильники становлять собою неглибокі посудини, наповнені сіллю(3) та олією, а гніт на поверхні, і світильник горить цілу ніч. Це свято називається святом засвічування світильників. Ті єгиптяни, які не йдуть на це святкування в Саіс чекають, коли настане ніч жертвоприношення і всі вони також запалюють світильники. Отже, світильники горять не лише в Саісі, а по всьому Єгипту. З якої причини ця ніч має таку честь і відбувається засвічення світильників, про це існує священний переказ, який вони наводять.

63. Під час святкування, що відбувається в Геліополі(1) і в Буто (2), там приносять лише жертви. В Пампреї(3) приносять жертви і виконують священнодійства, як і в інших містах, але коли сонце схиляється на західному обрії, деякі з жерців приходять із статуєю бога а більшість із них тримають дубинки і стоять біля входу до святилища. А інші люди, яких буває більш ніж тисяча, виконуючи обітницю, також кожен із них, стоять там неподалік, тримаючи ломаки. Статую, що міститься в невеличкій дерев'яній позолоченій скрині, переносять напередодні свята до іншого священного приміщення(5). Ті нечисленні жерці, що про них я сказав, які zostалися при статуї, везуть чотириколесний віз, на котрому стоїть скриня, а в ній статуя. Але інші жерці, що стоять при вході в святилище, не пускають увійти, а ті, які виконують обітницю, приходять на допомогу богам, б'ють тих, що стоять, а ті обороняються. Тоді вчиняється запекла бійка на дубинках і розбиваються голови і навіть, як я роблю висновок, багато хто з них умирає від побоїв. Проте єгиптяни запевняють, що ніхто там не зазнає жодної шкоди (6). Це свято ось від чого веде свій початок, як розповідають тамтешні люди. В цьому святилищі, кажуть вони, жила Ареєва мати, а коли Арей, який перебував далеко від неї, змужнів, він прийшов і захотів злягтися з своєю матір'ю, але слуги його матері, які перед тим його не бачили, не пустили його —зайти туди і прогнали його. Проте він привів людей із іншого міста і, відлупцювавши слуг, зайшов до своєї матері. Ось від цього, як вони кажуть, веде початок бійка дубинками на святі Арея.

64. Єгиптяни перші визнали також за релігійний обов'язок не злягатися з жінками в святилищах і не заходити до святилища немитими після злягання(1). Адже інші люди,

майже всі, крім єгиптян і еллінів, злягаються в святилищах і, приходячи від жінки, заходять немитими до святилища, бо вони мають думку, ніби люди, все одно як інші тварини. Отже, вони бачать, за їхніми словами, як інші тварини (2) та різні птахи спаровуються в святилищах і священних округах богів. Якби, кажуть вони, це не подобалося богам, то цього не робили би і тварини. Отакі слова кажуть ці люди, щоб виправдати свою поведінку, але, як на мене, то мені це зовсім не до вподоби.

65. Єгиптяни в усіх своїх справах надзвичайно побожні, і це виявляється в усіх їхніх справах, і зокрема в тих святилищах, про які в мене йшлося. Незважаючи на те що Єгипет межує з Лівією(1), в ньому нема диких звірів. Проте всі тварини (2), що існують у їхній країні, і ті, що живуть із людьми, і ті, що далеко від них, вважаються за священних. Якби тепер я хотів пояснити, з якої причини їх вважають за священних, то моє оповідання змусило б мене розмовляти про священні речі, але я цього найбільше уникаю. А якщо я все ж таки трохи зупинявся на цьому, то це було з необхідності. Щодо тварин там існує такий звичай. Є в них призначені доглядачі обох статей у Єгипті, що дбають про годування кожного роду тварин, і цей обов'язок є почесним, і він переходить від батька до сина (3). Кожний мешканець міста виконує обітницю, яку дав богові, котрому належить тварина, і це робиться в такий спосіб: вони голять голови своїм дітям, чи всю голову, чи половину голови, чи третину, а потім зважують волосся на терезах, а замість гирей кладуть на вагівницю монети. Скільки ваги там виявиться, вони передають гроші доглядачці тварин, а вона відповідно до цього готує рибу і годує тварин. Так у них встановлено для годування тварин. Коли якась людина вб'є якусь із цих тварин і якщо це зробить навмисне, то карається на смерть (5), якщо зробить це ненавмисне, то сплачує пеню за призначенням жерців. Проте той, хто вб'є ібіса або сокола, чи ненавмисне, чи навмисне, все одно зазнає смертної кари.

66. Свійських тварин там дуже багато, а було б ще більше, якби не траплялось з кішками такого: коли кішки народжують кошенят, вони більше не допускають до себе котів, але ті хочуть паруватися з кішками, а це їм не вдається. Тоді коти вживають таких хитрощів. Вони потай приходять до кішок, викрадають у них кошенят і вбивають їх, але не пожирають їх. Тоді кішки, втративши своїх малят, бажають мати інших ідуть і знаходять котів, бо ця порода тварин є дуже дітолюбною. Коли трапляється пожежа, з кішками відбувається щось непоясненне: єгиптяни стоять на деякій відстані і не думають гасити вогонь, але хочуть рятувати кішок, а ті прохоплюються між людей або перестрибують через них і кидаються у вогонь. Коли відбувається таке, єгиптян охоплює велика журба. Коли в якомусь домі здиhaє кішка своєю природною смертю, всі, хто там живе, зголюють лише брови, а в якому домі здохне собака, так оголюють усе тіло і голову(1).

67. Здохлих кішок(1) вони беруть і відносять до священних приміщень, де спершу їх бальзамують, а потім ховають у місті Бубастії. Собак кожен ховає в своєму місті в священних гробницях (2). Так само як і собак, вони ховають і їхневмонів. Землерийок і соколів (3) вони відвозять до міста Буто, а ібісів — до Гермополя (4). Навпаки, ведмедів, які там рідкісні, як і вовків, що за розміром не більші від лисиць, вони ховають там, де

знаходять їхні трупи.

68. Природа крокодила ось яка(1): чотири прохідні місяці взимку він зовсім нічого не їсть і, будучи чотириновою твариною, він живе і на суходолі, і в спокійних водах, бо він несе яйця і вони вилуплюються на суходолі. Більшу частину дня вони проводять на землі, але цілу ніч вони знаходяться у ріці, бо тоді вода тепліша за прохолоду на суходолі. З усіх смертних істот, що ми їх знаємо на землі, ця з найменшої стає найбільшою. І, справді, яйця, які вона несе, за розміром не більші від гусячих!, а крокодильча, що вилуплюється з них, за розміром таке саме, як яйце, але коли воно виростає, досягає сімнадцятьох і більше ліктів завдовжки. В нього свинячі очі і великі зуби, ікла відповідні до розмірів його тіла. Це єдина тварина, що не має язика. Його нижня щелепа нерухома, і ця тварина єдина з усіх, що має верхню щелепу рухому і вона наближається і віддаляється від нижньої. Вона має міцні кігті й лускату шкіру, невразливу на спині. У воді вона сліпа, але поза водою дуже зірка. І, як я сказав, вона здебільшого живе у воді, через те в її роті повно п'явок. Інші тварини та птахи уникають її, а трохіл (2) живе з ним у мирі, бо має користь від нього. Коли крокодил виходить із води на суходіл, він розкриває пащу і так і тримає її розкритою (і він за своїм звичаєм це робить, звертаючись майже завжди в напрямі до зефіра), тоді трохіл залазить у його пащу і поїдає п'явок, а крокодил, оскільки це дає йому полегшення, задоволений, ніколи не завдає шкоди трохілові.

69. Для деяких єгиптян крокодили є священними тваринами, проте для інших, навпаки, вони ворожі. Отже, мешканці фіванської округи і ті, що живуть біля озера Мойріди, вважають їх за дуже священних. У кожній із цих двох областей вибирають якогось одного з усіх крокодилів і годують його і тренують, щоб він став ручним. Вони всовують йому в вуха(1) сережки з штучних камінців (2) або з золота і надягають йому на передні лапи обручки, дають йому їсти добірні страви і м'ясо жертвних тварин, і поки він живе, старанно піклуються ним. Коли крокодили здихають, їх бальзамують, кладуть у священні гробниці і ховають. А мешканці області Елефантіни, навпаки, навіть їдять їхнє м'ясо. Вони зовсім не вважають їх за священних і називають їх не крокодилами, а хампса (3). Крокодилами їх називають іонійці, бо за їхньою зовнішністю порівнюють їх із зовнішністю своїх крокодилів, що живуть у них у кам'яних огорожах.

70. Існує багато різних способів спіймати крокодила, і я опишу той, про який, мені здається, варто розповісти. Мисливець наживлює гачок м'ясом із свинячої спинки і закидає його всередину річки, а сам мисливець залишається на березі річки, тримає живе порося і б'є його. Крокодил чує скавчання і кидається в той бік, звідки його чути, хапає шматочок м'яса і ковтає його. Тоді ті, що на березі, витягають його. Коли так витягнуть його на берег, передусім мисливець замазує йому очі глиною і після цього він дуже легко робить з ним усе, що хоче. Якщо ж він так не зробить, то йому дуже важко впоратися з крокодилом(1).

71. Гіпопотама є священними в Пампремітському номі, але не для інших єгиптян. На вигляд це чотиринога парнокопитна тварина, її копита такі самі, як у корови, вона кирпата, має конячу гриву(1), хвіст і рже так, як кінь, величиною з найбільшого бика.

Шкіра її така товстена, що коли вона засохне, то з неї роблять держална металних списів.

72. Є ще там у ріці видри(1), що їх також уважають за священних. Із риб вони вважають за священних ту, що називають лускотою, і вугра. Вони кажуть, що ці риби є священними рибами Нілу. А з птахів священною вважається качка-лисиця.

73. Є ще один священний птах, який називається фенікс(1). Я його не бачив живим, а лише намальованим, бо він рідко відвідує їхню країну, тобто лише одного разу на п'ятсот років (2), як кажуть геліополіти. І він прилітає, кажуть, коли вмирає його батько. Якщо він такий, як його малюють, тоді ось який він на вигляд і який завбільшки: пір'я його золотаві і червоні(3). За своїм розміром і зовнішністю він дуже схожий на °Рла. Про нього розповідають, хоч я і не вірю цим словам, ніби він, вирушаючи з Аравії(4), переносить до святилища Геліоса тіло свого батька, обкладене сминою, і ховає його в святилищі Геліоса. А ось як він його переносить: спершу зліплює з смири таке велике яйце, яке може перенести. Потім він робить спроби, чи зможе літати з такою вагою, а коли він закінчує спроби, то видовбує усередині яйце і створює в ньому порожняву, і кладе туди свого батька. Потім затуляє сминою вір, який зробив, щоб покласти туди свого батька, а коли він його затулить, то переносить його до Єгипту, в святилище Геліоса. Коли він кладе в яйце свого батька, то воно стає таким важким, як і перед тим. Отаке кажуть про цього птаха.

74. В околицях Фів є священні змії(1), які зовсім не шкідливі для людей. Вони маленькі і мають два роги, що виростають у них на темені. Коли вони здихають, їх ховають у святилищі Зевса, бо вони, кажуть, присвячені цьому богові.

75. Є в Аравії місцевість, що розташована приблизно навпроти міста Буто(1), і туди я вирудився, щоб довідатися про крилатих (2) змій. Коли я прибув, я побачив кістки та хребти змій, і було їх там так багато, що не можна описати. Були там купи хребтів і більші, і менші, і зовсім малі, і було їх там дуже багато. Місце, де розкидано ці хребти, таке: ущелини, що спускаються з гір на велику рівнину, яка сполучається з єгипетською рівниною. Розповідають, що скоро починається весна, крилаті змії вилітають із Аравії і прямують до Єгипту. Але птахи — ібіси (3) — прилітають і чекають на них при входах до ущелин і не дають їм змоги летіти далі, вбиваючи їх. А ібіс, як кажуть араби, за свої заслуги має від єгиптян таку велику шану, і єгиптяни погоджуються з арабами, що саме за його заслуги вони шанують цих птахів.

76. Ось яку зовнішність має ібіс: він увесь зовсім чорний(1), ноги в нього як у журавля, а дзьоб дуже скривлений, завбільшки як деркач. Такий вигляд має цей чорний ібіс, що винищує змій. Іншого ібіса, що на кожному кроці ставить ногу за ногу (бо існує два їх види), зовнішність така: його голова і шия голі, пір'я в нього біле, за винятком голови та шиї, кінців крил і хвоста (все, що я тут назвав, у нього чорне). Щодо ніг і дзьоба, то він схожий на першого ібіса. Змія за своєю формою зовсім подібна до вужа. Її крила не мають пір'я, але схожі на крила кажана. Тут уже досить того, що я сказав про священних тварин.

77. Ті єгиптяни, які мешкають в оброблюваній частині Єгипту, з усіх людей

найбільш дбають про те, щоб зберегти пам'ять про минуле. Ті, з якими я спілкувався і опитував їх, це наймудріші люди на світі. Ось який у них спосіб життя. Щомісяця впродовж трьох днів поспіль вони очищуються, дбаючи про своє здоров'я, вони приймають блювотне і роблять собі промивання шлунку. А це тому, що вони гадають, що всі хвороби людей залежать від їжі, яку вони споживають. Звичайно, й в усіх інших стосунках єгиптяни після лівійців(1) є найздоровішими людьми на світі. Цим вони завдячують, як я гадаю, клімату своєї країни, який від часу і до часу не зазнає змін температури, бо власне від цих змін залежать хвороби людей, і зокрема від змін діб року. Хліб вони готують із полби і цей хліб, який вони їдять, і називають кіллестіс (2).

Вино, яке вони п'ють, виготовляється з ячменю (3), бо в їхній країні нема винограду.

Рибу вони почасти просушують на сонці і їдять її сирю, а почасти засолюють у морській воді. Щодо птахів, то перепелиць, качок і малих пташок вони спершу засолюють, а потім їдять.

Всіх інших тварин чи птахів, чи риб, за винятком тих, яких вони вважають священними, вони смажать чи варять.

78. У заможних єгиптян під час їхніх зустрічей, коли вони закінчують обідати, хтось приносить дерев'яне зображення померлого у вирізьбленій та розмальованій труні, таке, що воно зовсім схоже на покійника, завбільшки приблизно в один чи два лікті, і він показує це зображення кожному з співтрапезників і каже: "Дивись на нього, а потім пий і розважайся, бо таким ти будеш, коли помреш"(1). Отак вони роблять на своїх учтах.

79. Єгиптяни додержують успадкованих від предків звичаїв і не заводять нових. Серед усяких інших звичаїв, що про них варто згадати, є такий звичай, вони знають лише одну пісню: пісню на честь Ліна(1), яку вони співають і у Фінікії і на Кіпрі та в інших краях. Хоч його ім'я змінюється в тій чи іншій країні, але всі згодні з тим, що особа, про яку йдеться в еллінській пісні, та сама, що має ім'я Лін. Серед багатьох інших речей, які мене здивували в Єгипті, була і ця: звідки вони взяли цього Ліна. Здається, що вони споконвіку співають цю пісню. Єгипетською мовою Лін називається Манерос. Єгиптяни кажуть, що він був єдиним сином першого царя Єгипту і передчасно помер і єгиптяни вшанували його таким сумним співом, і що це в них перша і єдина пісня в своєму роді.

80. І ще в одному єгиптяни схожі на еллінів, але лише не на всіх, а на лакедемонян: молоді люди в їхній країні, коли зустрічають старших, відступають, відходять із шляху, і коли такий старший приходить, встають із місця, де вони сиділи. Але ні в чому іншому вони не схожі на еллінів. Замість того, щоб вітати один одного, ідучи шляхом, вони роблять низький уклін, торкаючись рукою коліна.

81. Одягаються вони в льняні хітони з торочками на подолі, які вони називають каласірами. А поверх хітонів надягають вовняний білий плащ. Але в святилищах вони не носять вовняних плащів і покійників не ховають у плащах, бо цього не дозволяє релігійний закон. В цьому вони виявляють схожість із так званими орфічним(1),

вакхічним і піфагорійським ритуалами, які, справді, походять із Єгипту (2). Адже той, хто присвячений у ці містерії, не може бути похованим у вовняному одязі. Щодо цього в них є священний переказ, про який вони розповідають.

82. Ось ще деякі винаходи єгиптян. Кожний місяць і кожний день належить якомусь богові(1). Що станеться в житті людини, залежить від дня її народження, якою смертю вона помре і якою вона сама буде. Ці винаходи використали ті елліни, що займаються поезією (2). Вони відкрили також знамення для пророкування майбутнього і більше, ніж усі інші люди. Отже, коли з'являється якесь знамення, вони спостерігають, що потім відбувається, і зважають на це, а коли пізніше з'явиться щось подібне, то гадають, що після того станеться таке саме.

83. Ворожба відбувається в Єгипті ось так. Ніхто з людей не володіє мистецтвом ворожіння(1), їм володіють лише деякі боги. Справді, там існує пророче святилище Геракла і Аполлона, і Афіни, і Артеміди, і Арея, і Зевса, а найбільш за всі святилища вони шанують пророче святилище Лето в місті Буто. Проте спосіб ворожіння не скрізь той самий, але різний.

84. Щодо лікування хворих(1), то в них такий розподіл: кожен лікар лікує лише від однієї хвороби, але не від багатьох. У їхній країні дуже багато лікарів, бо одні лікують очі, інші — голову, ще інші — зуби, інші — череву і деякі — від усяких непевних хвороб.

85. А тепер про їхні оплакування та похорони. Коли в домі помирає якась значна особа, тоді всі жінки цього дому змазують голову або все обличчя глиною, потім залишають померлого в домі, а самі походжають у місті в сукнях, спущених до талії і з голими персями, і б'ють себе, а разом із ними всі їхні родичі. В іншому місці так само б'ють себе чоловіки в одязі, спущеному до пояса. Коли вони закінчать оце, вони відносять покійника для бальзамування(1).

86. Є там люди, що займаються саме цією справою і володіють цим ремеслом. Вони, коли їм приносять померлого, показують тим, що його принесли, дерев'яні образи покійників, відповідно розфарбовані. Пояснюють їм, що найретельніше бальзамування призначається для того, назвати ім'я якого, мені здається, було б блюзнірством у даному разі(1). Потім показують другий зразок бальзамування, трохи гірший від попереднього і дешевший, а згодом і третій, найдешевший. Щойно вони їм це розтлумачать, питають їх, в який спосіб бальзамування ті хочуть, щоб був набальзамований їхній покійник. Замовники домовляються щодо ціни і відходять, а бальзамувальники в своїх майстернях приступають у такий спосіб до своєї справи. Спершу загнутим залізним гачком через ніздрі вони витягають мозок, але так вони виймають лише одну частину його, а другу його частину вони розчиняють зіллям, яке вливають у голову. Потім вони розтинають череву гострим каменем (2) із Ефіопії і виймають усі нутрощі(3), потім ретельно очищують його і вимивають пальмовим вином, і знову очищують ароматичним порошком. Потім наповнюють череву чистою розтертою смирною, касією та іншими ароматичними речовинами, за винятком ладана, і знову зашивають. Після всього цього кладуть тіло на сімдесят днів у содовий розчин (4) і так його бальзамують. Більше як на сімдесят днів його не можна залишати в

содовому розчині. Коли минуть сімдесят днів, миють померлого і обгортають тіло стрічками, нарізаними з льняного простирадла, змазуючи їх тонким шаром глею(5), який єгиптяни звичайно використовують замість клею. Потім родичі померлого забирають його тіло і замовляють для нього дерев'яну труну у формі людини, а коли вона буває готова, кладуть туди покійника і так його в труні сторчма ставлять до стіни в усипальні і там зберігають його (6).

87. Так готують бальзамувальники покійників до похорону, коли йдеться про найдорожче бальзамування. А для тих, які воліють краще наступний вид бальзамування і хочуть уникнути великих витрат, бальзамувальники так готують до похорону померлих. Вони наповнюють клістири густим глеєм, що витікає з кедрини , і потім наповнюють їм черево покійника, не розтинаючи його і не виймаючи з нього кишки, і не дають рідині витікти звідти, а потім кладуть тіло в содовий розчин на кілька днів. В останній день вони виливають із черева кедровий глей, що перед тим улили туди. І таку сильну дію має ця кедрова рідина, що вона розчинює і кишки, і всі нутрощі, і вони виходять назовні, а м'ясо розчинює сода і, нарешті, від покійника залишаються тільки шкіра та кістки. Коли з цим закінчують, вони віддають покійника родичам і більше бальзамувальникам нема чого робити.

88. А ось тепер і третій вид бальзамування, що призначається для тих, у яких мало грошей. Черево очищують сірмеею(1), а після того тіло кладуть на сімдесят днів у содовий розчин і віддають його родичам, які забирають його.

89. Проте, жінок знатних осіб, коли жінки вмирають, їх не віддають одразу для бальзамування, а також і тих, які дуже вродливі та користувалися великою повагою. Лише, коли минуть два-три дні після їхньої смерті, їх віддають бальзамувальникам. А роблять так, щоб бальзамувальники не злягалися з мертвими жінками. Бо кажуть, що одного з них спіймали, коли він злягався з жінкою, що недавно померла, а його товариш із ремесла видав його.

90. Якщо людину, байдуже єгиптянина чи іноземця, поцупить крокодил, або він сам утоне в річці і буде знайдено його труп, у якому б місті його не викинула ріка, мешканці неодмінно зобов'язані забальзамувати його, якнайкраще подбати про нього і поховати його в священній труні. Ніхто не має права торкатися його, ні родич, ні приятель, лише жерці Нілу. Вони беруть його в свої руки і ховають його, бо його тіло вважається чимсь важливішим, ніж тіло померлої людини.

91. Єгиптяни уникають запозичати еллінські звичаї, так само, скажу я коротко, як і звичаї будь-якого іншого народу. Таке в них правило, якого вони взагалі дотримуються. Але у Фіванському номі біля Неаполя є велике місто Хеммій(1). У цьому місті є святилище Персея(2), сина Данаї. Це святилище має чотирикутну форму, а навколо нього ростуть пальми. Передбрамні споруди святилища кам'яні і дуже великі, а біля них височіють дві великі кам'яні статуї. В середині цієї храмової округи є храм, а в ньому стоїть статуя Персея. Самі мешканці Хеммія кажуть, що Персей багато разів з'являвся в їхній країні і часто бував у храмі і що вони знаходять його сандалію завбільшки в два лікті(3). Коли знаходять таку сандалію, то в Єгипті настає добробут.

Це вони стверджують і на честь Персея, як і елліни, роблять отаке: влаштовують гімнічний агон (4), до якого входять усі види змагань і у винагороду переможцям дають тварин, плащі, шкури. І коли я їх спитав, чому Персей з'являється лише в них і чому вони відрізняються від інших єгиптян тим, що влаштовують гімнічний агон, вони мені відповіли, що Персей походить із їхнього міста, бо Данай і Лінкей були хеммітами, які переселилися до Еллади (5). І починаючи від них, вони навели мені весь родовід аж до Персея. Він прибув до Єгипту, сказали єгиптяни, з тієї причини, яку наводять і елліни, щоб принести з Лівії голову Горгони. Прийшов він, кажуть, і до їхнього краю і впізнав всіх своїх родичів. Коли він прибув до Єгипту, як кажуть, він знав назву Хеммія, бо про неї йому сказала його мати, і що за його наказом і на його честь улаштовується гімнічний агон.

92. Усі ці звичаї, що про них я розповів, властиві єгиптянам, які живуть поза межами боліт. Проте і ті, що живуть у болотах, мають узагалі такі самі звичаї, як інші єгиптяни. Серед цих звичаїв є і такий, Що кожний живе лише з однією жінкою, як і елліни. Щоб добути собі дешеву їжу, вони вигадали різні засоби і серед них такий. Коли ріка виходить із берегів і затоплює заплавини, у воді рясно виростає один вид лілеї, який єгиптяни називають лотосом (2). Вони зрізують його квіти., потім висушують їх на сонці і товчуть те, що є там у лотосі і що схоже на макову голівку, і роблять із нього хліб, який печуть на вогні. А коріння цього лотосу округле і завбільшки з яблуко, досить солодке на смак і його їдять. Є там ще й інші види лілей, схожі на троянди, що так само виростають у воді. Їхній плід утворюється в другій чашечці, що виростає з кореня поряд із основною чашечкою. Цей плід за своєю формою дуже схожий на осине гніздо. В ньому є багато зернят, кожне з яких завбільшки з кісточку маслини. Їх їдять і свіжими і висушеними. Щодо папіруса, який є однорічною рослиною, його спершу зрізують у болотах і зрізану верхню частину стебла різноманітно використовують, а те, що залишається насподі, заввишки приблизно з один лікоть, їдять або продають. Проте, ті, що хочуть зробити з папіруса справді смачну страву, розжарюють піч до червоного і печуть його там, змазавши олією, а потім уже їдять його. Деякі з них живляться лише рибою. Її ловлять, патрають, висушують на сонці, а потім їдять висушеною.

93. Риби(1), що живуть зграями, майже не народжуються в пливучих водах. Вони годуються в озерах, і ось що вони роблять. Коли настає в них пора розмноження, вони юрмою випливають у море. Попереду пливають самці і розкидають сперму, а самки, що пливають позаду, ковтають її і в такий спосіб запліднюються. Оскільки під час вагітності вони перебувають у морі, після кожна з них повертається до свого водоймища. Але на цей раз попереду пливають уже не самці, а самки. І оскільки попереду пливають саме вони, то вони роблять те, що перед тим робили самці, тобто вони розкидають ікру, щоразу кілька крупинок таких, як просяні зернятка, а самці, що пливають за ними ковтають ці ікринки. Кожна з цих ікринок має стати рабою. Отже, з тих ікринок, що врятовуються і їх не заковтують самці, виплоджуються риби і згодом виростають. У всіх тих риб, що виловлюються, коли вони випливають у море, можна побачити на лівому боці голови садна, а в тих, що виловлюються під час їхнього повернення з моря, садна

спостерігаються на правому боці голови. І це буває з такої причини. Вони плывуть униз за течією до моря і тримаються якомога ближче до лівого берега, а коли плывуть, повертаючись, також наближуються до цього берега, торкаючись його і так само тримаючись якнайближче до нього, напевне для того, щоб їх не затягла течія і вони не загубили б зворотного шляху. А коли починає підійматися вода в Нілі, насамперед починають наповнюватися річковою водою, що просочується, западини та баюри, що найближчі до ріки, і щойно переповнюються вони водою, в них рясно роїться мільга. Звідки, вірогідно, беруться ці рибки, мені здається, я можу це пояснити. В попередньому році(2), коли Ніл повертається до свого річища, риби викидають ікру в річковий мул, а потім разом із останньою водою відпливають. А згодом із зміною діб року, коли знову напливає вода, з цієї ікри народжується мільга, як я сказав. Отаке відбувається з рибою.

94. Єгиптяни, які живуть поблизу боліт, використовують певну олію, що її одержують із плодів сіллікіпрії(1), яку єгиптяни називають кікі і готують її в такий спосіб. По берегах річок і озер сіють цю сіллікіпрію, яка в еллінських краях виростає самосівом у дикому стані. Її в Єгипті сіють і вона дає багато плодів, але вони неприємно пахнуть. Спершу збирають ці плоди, потім їх товчуть і вичавлюють під пресом, або висушивши виварюють і використовують те, що з цього виходить. Це густа олія, така як і звичайна, придатна для світильника, але вона смердить.

95. Проти комарів, яких там безліч, ось що вигадали єгиптяни. Ті, що живуть у країні вище боліт, рятуються від комарів на вежах, на які вони підіймаються і там сплять, бо комарям вітри заважають високо літати. А ті, що мешкають біля боліт, замість веж вигадали для себе інші засоби захисту, а саме: кожен із них має свої сіті і вдень ловить рибу, а вночі використовує їх ось як: на ліжку, де він відпочиває, він розтягує сіті і обгортає ними ліжку, а потім залізає туди і спить. Комарі, якщо загорнутися в якийсь плащ або простирadlo, засовують у них свій ніс і кусають, але через сіті вони навіть не намагаються укусити(1).

96. Судна(1), що призначаються в них для перевезення товарів, вони будують із деревини акації(2). Це дерево за своїм виглядом дуже схоже на кіренський лотос, а смола, що з нього витікає — це камедь. Із цієї акації вони вирубають дошки завдовжки в два лікті і розкладають їх, як цеглу (3) і будують кістяк судна в такий спосіб: ці дошки в два лікті вони оббивають довгими дерев'яними міцними цвяхами, і коли побудують таким чином кістяк, потім поверх них кладуть поперечки(4), гнутих кріплень вони при цьому не використовують. Пази зсередини вони законопачують папірусом. Роблять вони кермо(5) і для нього є отвір у кілі. Щоглу виготовлюють із акації(6), а вітрила — з папірусу. Ці судна не можуть плити проти течії, якщо нема сильного ходового вітру, але їх тягнуть кодолами вздовж берегів. Коли вони мають плити за течією, то це буває так. Є там плетениця у формі дверцят, зроблена з міріки, скріплена очеретом (7), і ще камінь (8) із діркою всередині, вагою приблизно в два таланти. З цих двох речей плетеницю моряк прив'язує кодолою до судна і кидає попереду судна і вона пливе у воді, а камінь він кидає позаду судна, так само прив'язаний іншою кодолою. Плетениця,

звичайно, коли падає в річкову течію, швидко пливе і тягне за собою баріс (9) (бо, як я вже сказав, так називається цей вид суден), а камінь, коли судно тягне його за собою по дну, забезпечує прямий напрям. Такого виду суден багато є в Єгипті і деякі з них несуть на собі вагу багатьох тисяч талантів *.

97. Коли Ніл затоплює країну, то над водою видно лише міста, які Дуже нагадують острови Егейського моря. Бо всі інші частини Єгипту стають морем і над ним підіймаються лише міста. Коли відбувається таке, то судна вже не плывуть за течією ріки, але плавають над рівниною. Отже, щоб пливти, наприклад, із Навкратіди(1) в Мемфіс, можна на сУДНі проїхати повз піраміди. Проте, це не є звичайний шлях, але-найчастіше плывуть від вершини Дельти і від міста Керкасор. А коли пливти від моря і від Каноба до Навкратіди рівниною, можна пройти поблизу від міста Антілли і міста, що називається Архандр.

98. Із цих міст Антілла найбільш гідна згадки, постачає кожній жінці єгипетського царя різні речі, та зокрема взуття. Це так установлено, коли Єгипет став під владою персів. А інше місто, я гадаю, одержало свою назву від зятя Даная Архандра(1). Проте, міг існувати і ще якийсь інший Архандр, але як би там не було, це ім'я не є єгипетським.

99. Досі те, що я розповів, було почерпнуто з того, що я бачив, і з моїх міркувань і з відомостей, про які я тут розпитував, а далі я посилатимусь на розповіді єгиптян(1), котрі я чув. До них я додам також дещо, що я бачив на власні очі. Жерці мені сказали, що Мін (2), перший цар Єгипту, огородив валами Мемфіс. Перед тим ріка протікала вздовж піщаного краю гірського пасма з боку Лівії, а Мін, почавши з узвишся, що розташоване за сто стадій на південь від Мемфіса, змусив насипами зробити ріку закрут на півдні(3) і цим він, по-перше, осушив старе річище і, по-друге, відвів ріку так, що вона потекла серед рівнини. І тепер ще про цей закрут Нілу, що його перегороджено греблями, перси старанно дбають і щороку лагодять на ньому греблю, бо якби ріка прорвала в цьому місці греблю і розлилася б, тоді весь Мемфіс наразився б на небезпеку опинитися під водою. І коли Мін, перший із царів, зробив сухим місце, яке він захистив греблею, так мені сказали жерці, він побудував на тому місці місто, що тепер називається Мемфіс (бо і Мемфіс розташовано в долині Єгипту), і поза містом викопав і наповнив річковою водою озеро (4) з північного і з західного боків (бо із сходу його захищає сам Ніл), а після того він там побудував святилище Гефеста (5), велике і варте того, щоб його ретельно оглянути.

100. Після цього жерці з книги(1) перелічили мені ймена інших трьохсот тридцяти царів. Серед стількох поколінь людей вісімнадцять царів були ефіопами, була також серед них одна тубільна жінка, а всі інші були чоловіками. Ім'я жінки, яка стала царицею було саме таке, як і вавілонської цариці Нітокріди (2). Кажуть, що вона хотіла помститися на своєму братові, якого єгиптяни, хоч він і був їхнім царем, убили, а після його вбивства передали їй царську владу, а вона помстилася на ньому за те, що він підступно вбив багатьох єгиптян. Отже, вона наказала побудувати підземне приміщення, досить просторе, і сказала, ніби хоче влаштувати його вхідчини, а між тим

інше вона задумала. Кажуть, вона запросила туди єгиптян, про яких вона знала, що вони були головними призвідниками вбивства, і ще багатьох разом із ними і почастивала їх, а коли вони почали їсти, вона випустила на них річкову воду через великий прихований водогін. Про цю жінку лише оце мені розповіли, а також і те, що скоро вона це зробила, вона кинулася в якусь споруду, наповнену приском, щоб уникнути покарання.

101. Інші царі нічим не відзначалися, бо не можна послатися на те, що вони створили, за винятком одного з них, останнього Мойріда(1). Він, як мені сказали, побудував як пам'ятник свого царювання північні пропілеї(1) святилища Гефеста, а також викопав котлован для озера, а скільки стадій воно має в окружності, я про це скажу далі, а посередині озера він побудував піраміди, про розмір яких я розповім, коли в мене йтиметься про це саме озеро. Отже, стільки він зробив, а з інших царів ніхто не зробив нічого.

102. Проминувши їх, я розповім про того, хто став царем після них, ім'я якого Сесостріс(1). Він, сказали жерці, спершу вирушив на довгих кораблях із Аравійської затоки і підкорив тих, що живуть біля Червоно-

го моря, а пливучи далі, він дійшов до такого моря, де не можна було пливти через мілизни, що там були (2). Згодом, коли він повернувся до Єгипту (3), за словами жерців, він зібрав численне військо і пішов через материк і підкорив собі всі народи, що були там на його шляху. Коли якийсь народ відважно чинив йому опір і вперто бився за свою свободу, він у країні цих людей ставив стовпи з написом, у якому зазначалася його назва і назва його країни і що він підкорив його силою своєї зброї. А коли він здобував міста якогось народу без бою і без труднощів, на стовпах, які він ставив у їхній країні, він писав те саме, що і для народів, котрі виявили відвагу, а крім того вирізьбляв на них жіночий статевий орган, показуючи цим, що вони не були відважними.

103. Чинивши таке, він обійшов материк у всіх напрямках, поки з Азії він не прийшов до Європи і підкорив скіфів і фракійців. Там, я гадаю, було найвіддаленіше місце, до якого дійшло єгипетське військо. Бо в їхній країні, як можна впевнитися, було поставлено стовпи, а далі їх уже нема. Звідти він у своєму поході змінив напрям і, повертаючись, прибув до річки Фасія(1), а там я вже не можу твердити, чи то сам Сесостріс відокремив від свого війська якусь частину, байдуже яку саме, і залишив її там, щоб вони оселилися, чи деякі його воїни, втомившись від безперервних пересувань, залишилися там і оселилися при річці Фасії.

104. Отже, очевидно, що колхи єгипетського походження. Це моя особиста думка, яка з'явилася ще перед тим, як я почув це від інших. І оскільки мене переслідувала ця думка, я запитав і тих й інших і виявив, що радше колхи зберегли спогад про єгиптян, ніж єгиптяни про колхів. Але єгиптяни сказали мені, що, на їхню думку, колхи походять із Сесострісового війська. Я і сам дійшов такого висновку, бо колхи темношкірі(1) та кучеряві, але це ще нічого не означає, бо існують ще й інші такі. Але я спираюся певніше на такий доказ, а саме, що єдині серед усіх людей колхи, єгиптяни та ефіопи з давніх-давен мають звичай обрізання статевих органів. Адже фінікійці та сірійці з

Палестини самі визнають, що навчилися цьому від єгиптян, а сірійці (2), що живуть біля річки Термодонт і біля Партенія, а також макрони, що є їхніми сусідами, кажуть, що це вони недавно запозичили від колхів. Бо вони єдині серед людей роблять обрізання і вони, в цьому можна переконатися, роблять його так само, як і єгиптяни. Щодо самих єгиптян і ефіопів, я не можу твердити, хто з них навчився цього в іншого. Ясно, що це в них із давніх-давен. Що вони всі навчилися цього, спілкуючись із Єгиптом, крім усього іншого, є в мене важливий доказ: ті фінікійці, що спілкуються з еллінами, вже не наслідують єгиптян щодо статевих органів, але, навпаки, не роблять своїм нащадкам обрізання.

105. Тепер я наведу і дещо інше про колхів, у чому вони схожі на єгиптян. Саме вони єдині та єгиптяни обробляють льон в однаковий спосіб і спосіб життя в них однаковий і мова обох цих народів схожа. Колхійський льон елліни називають сардонським(1), але той, що вони його одержують із Єгипту, називають єгипетським.

106. Із тих стовпів, які в різних країнах поставив єгипетський цар Сесостріс, більшість уже не збереглася дотепер. Отже, їх не можна побачити в Сирії(1), але в Палестині я бачив їх на власні очі та переконався, що вони існують, бачив я і написи, про які я вже сказав, що вони мають угорі жіночі органи. І в Іонії існують іще два зображення цієї людини, рельєфно вирізьблені на скелі на шляху, що йде з області Ефеса до Смірни, і ще одне на шляху, що йде від Сардів до Фокеї, та ще інше на шляху від Сардів до Смирни (2). І на тому і на іншому вирізьблено образ чоловіка заввишки в п'ять спітам. В правій руці він тримає списа, а в лівій лук, а має він іще іншу зброю, почасти єгипетську, а почасти ефіопську. І є на ньому напис священним письмом єгиптян, вирізьблений на його грудях від одного плеча до іншого, а в написі сказано: "Я завоював цю країну силою моїх рамен". Проте, хто він і звідки, там не ясно, а в іншому місці про це сказано. Дехто з тих, що оглянули ці пам'ятники, гадають, що це зображення Мемнона (3), але це дуже далеко від правди.

107. Отже, цей єгипетський цар Сесостріс(1), як кажуть жерці, повертаючись із походу, привів багато людей із народів тих країн, які він завоював, а коли він прибув до Пелусійських Дафн, його брат, якому Сесостріс доручив управління Єгиптом, запросив його нібито для того, щоб почастувати його та його синів, але іззовні він навколо будинку поклав багато дров і підпалив. А Сесостріс, кажуть, щойно це помітив, звернувся за порадою до своєї жінки, що їм робити, бо він брав її із собою в походи. І вона, кажуть, порадила йому з шістьох його синів покласти двох на вогонь і так зробити міст через вогнище, і, перейшовши через їхні тіла, вийти назовні і врятуватися. Так, кажуть жерці, зробив Сесостріс, і через це двоє з його синів згоріли, а решта разом із їхнім батьком уникли загибелі.

108. Скоро Сесостріс повернувся до Єгипту і помстився на своєму братові, він використав численних полонених, яких він привів із собою з підкорених ним країн, у такий спосіб(1). Кам'яні брили дуже великих розмірів, які за його царювання було перевезено до святилища Гефеста, полонені мусили волокати їх і вони з необхідності прокопали всі канали, що є тепер у Єгипті. Так, навіть проти своєї волі вони зробили

Єгипет, який до того можна було об'їхати на коні(3) або на возі, зовсім непридатним для цих засобів пересування. Бо відтоді Єгипет, що від краю і до краю є рівниною, став непрохідним ні для піших, ні для кінних. І з цієї причини виникли там канали, яких там так багато по усіх напрямках. Отже, пошматував цар свою країну в такий спосіб ще з такого приводу. Всі ті єгиптяни, міста яких були розташовані не біля ріки, а всередині країни, щоразу, коли убували річкові води, через нестачу води використовували для пиття трохи солонувату воду, що її вичерпували з колодязів. Ось із якої причини було пошматовано каналами Єгипет.

109. Кажуть, що цей цар розподілив країну між усіма без винятку єгиптянами. Кожному він дав однакову з іншими квадратну ділянку і призначив кожному виплачувати щорічний податок і в такий спосіб він забезпечив прибутки(1). Якщо ріка змиває якусь частину ділянки якогось господаря, то він може прийти до самого царя і сказати йому, що трапилося. Тоді цар посилає людей, щоб вони довідалися і виміряли, наскільки зменшилася оброблювана ділянка. Відповідно до цього в майбутньому має зменшитися і сплачуваний їй господарем податок. А я маю думку, що так було винайдено геометрію (2) і звідти вона прийшла до Еллади. А сонячний годинник із його стрижнем (3) і поділ дня на дванадцять частин елліни запозичили від вавілонян.

110. Цей самий цар був єдиним єгипетським царем, який царював також в Ефіопії(1). На спогад про себе він поставив перед святилищем Гефеста кам'яні статуї(2). Дві з них заввишки в тридцять ліктів, які зображують його та його жінку, а інші — чотирьох його синів і кожний із них заввишки в двадцять ліктів. Через багато років після того перський цар Дарій (3) хотів поставити там перед ними ще одну статую, але жрець Гефеста не дозволив йому цього, бо той не зробив стільки, скільки єгипетський цар Сесостріс. Бо Сесостріс, сказав він йому, і ще багато інших народів підкорив, не менше, ніж Дарій, а серед них також і скіфів, а Дарій не спромігся подолати скіфів. Отже, було б несправедливим поставити його статую перед цими пам'ятниками, бо він своїми подвигами не перевершив Сесостріса. Тоді Дарій, як кажуть жерці, після цих слів погодився з жерцем.

111. Коли помер Сесостріс, як розповідали жерці, його царську владу успадкував його син Ферос(1). Він не відзначився ніяким військовим подвигом, але з ним сталося таке, що він осліп через такий випадок. На той час була найбільша повідь на ріці(2), вона досягла висоти вісімнадцяти ліктів і покрила поля, піднявся вітер і на ріці розбурхалися хвилі. Як кажуть, цей цар у безглуздому гніві схопив спис і жбурнув його в середину виру і одразу захворів на очі й осліп. Протягом десятих років він залишався сліпим, але на одинадцятій йому переказав оракул із міста Буто, що вже закінчився строк його покарання і він знову прозріє, коли обмие свої очі сечею жінки, що не знала іншого чоловіка, але спілкувалася лише із своїм законним дружиною. Отже, він, як кажуть, спершу спробував використати сечу своєї жінки, а згодом, бо не відновив свій зір, опробував сечу всіх поспіль жінок. Щойно, нарешті, він прозрів, і тоді зібрав в одному місті всіх жінок, що їх опробував, за винятком тієї, сечею якої він обмив свої очі і прозрів. Це місто називається тепер "Червона брила" (3). Там він зібрав їх усіх і спалив

разом із містом. А ту, сечею якої він обмив свої очі і прозрів, він узяв собі за дружину. Скоро він одужав від хвороби очей, і порозсилав приношення до всіх визначних святилищ і зокрема ще до такого, який найбільше прославився серед інших. Отже, він присвятив святилищу Геліоса видатні твори — два кам'яних обеліски (4), кожний із яких був вирізьблений із суцільного каменя. Завдовжки кожний із них був у сто ліктів, а завширшки у вісім.

112. Спадкоємцем цього царя, як кажуть, був один із Мемфіса, ім'я якого грецькою мовою було Протей(1). Тепер у Мемфісі існує священна округа його храму, дуже гарна і чудово прикрашена, розташована на південь від святилища Гефеста. Навколо цієї округи мешкають фінікійці з Тіра і все це селище називається Табір тірійців. В окрузі Протея є святилище, що називається святилищем Іноземної Афродіти (3). Я гадаю, Що це святилище є святилищем Єлени, дочки Тіндарея, по-перше, тому, що я чув про те, що Єлена перебувала в оселі Протея і, по-друге, а це є важливіше, оскільки вона називається Іноземною Афродітою, бо в усіх інших святилищах Афродіти такий епітет, як Іноземна, невідомий.

113. Жерці мені розповідали, коли я їх запитав, що справа з Єленою була така: Александр(1) викрав Єлену із Спарти і відплив до своєї вітчизни. Коли він доплив до Егейського моря, супротивний вітер відкинув його далеко аж до Єгипетського моря, а звідти (оскільки вітри не вщухали) він прибув у Єгипет і власне до тієї частини Єгипту, де тепер є Ка-нобське гирло Нілу і до Рибозаготівель. На березі було, а воно і тепер ще існує, святилище Геракла (2), і якщо туди прибіжить раб, що належить комусь, і зробить на своєму тілі якісь позначки, присвячуючи себе богові, то цього раба заборонено чіпати. Цей звичай продовжує існувати так само і в мій час, як існував він і перед тим. Отже, тоді деякі слуги Александра, що знали про цей звичай у святилищі, повтікали, прийшли і сіли там як благальники перед богом і обвинуватили Александра, щоб пошкодити йому, і розповіли про всю історію, що сталося з Єленою, і про образу, яку зазнав Менелай. Ці обвинувачення вони переказали жерцям і сторожеві цього гирла, на ім'я Тоніс (3).

114. Почувши це, Тоніс послав якнайшвидше повідомлення в Мемфіс до Протея і сказав: "Прибув один іноземець, за походженням тевкр, який учинив в Елладі негідний учинок, тобто спокусив жінку людини, яка його пригостила, відвіз її, а разом із нею багато скарбів, і приїхав сюди. Вітри прогнали його далеко від його шляху і викинули його тут у нашу країну. Отже, що нам робити тепер? Чи відпустити його, щоб він цілим і непошкодженим від'їхав, чи відібрати від нього те, що він привіз із собою?" У відповідь на це Протей послав ту людину і сказав їй: "Цього чоловіка, хоч ким би він був, що вчинив такий безчесний учинок на шкоду тому, хто його пригостив, візьміть і приведіть перед мої вічі, щоб я довідався, що він може сказати".

115. Вислухавши цей наказ, Тоніс затримав Александра та його кораблі і потім привів його самого до Протея в Мемфіс, а також і Єлену із скарбами і разом із ними тих благальників. Коли всі вони прийшли, Протей запитав Александра, хто він такий і звідки прибув. Той докладно розповів йому про свій родовід, назвав йому свою вітчизну

і ще розповів про свою подорож, звідки той прибув. Після того Протей спитав його, звідки той узяв Єлену. Проте, оскільки Александр намагався в своєму оповіданні обійти відповідь на це запитання і не сказати правди, то його викрили ті, що сиділи в святилищі як благальники, і вони докладно переказали всю історію його несправедливого вчинку. Нарешті, Протей прийняв таке рішення: "Я,— сказав він Александрові,— якби я не вважав за свій священний обов'язок дотепер не вбивати жодного чужинця з тих, яких затягли вітри і вони прибули в мою країну, я покарав би тебе за того елліна, бо ти, найпаскудніший із людей, коли той тебе пригостив, ти учинив найбезчеснішу справу, зблизився з жінкою людини, що прийняла тебе як гостя, і цього тобі було замало, ти закрутив їй голову і забрав її, як злодій, і втік. Навіть і цього було тобі мало, ти ще обідрав дім людини, яка гостинно прийняла тебе, а тепер з'явився сюди. Тепер, оскільки я аж ніяк не бажаю вбивати іноземця, цю жінку і скарби я не дозволю тобі взяти з собою і відійти, але я їх збережу для елліна, якщо він схоче сам прийти і забрати її та їх. Що ж до тебе і до твоїх товаришів, я неодмінно наказую тобі за три дні покинути мою країну і податися до іншої, до якої захочеш, а якщо ти цього не зробиш, я розглядатиму тебе як ворога".

116. Так сказали мені жерці, а Єлена прибула до Протея. Мені здається, що і Гомер чув цю історію. Але, оскільки вона не пасувала до його епічного твору, він використав інший переказ і через це залишив осторонь цю історію, показавши, що він знав і таку розповідь. Це стає ясным із того, що він каже в "Іліаді" (а він ніде не суперечить цьому оповіданню) про блукання Александра, що той, коли викрав Єлену, був далеко віднесений від свого шляху і блукав по різних інших краях, і як він прибув до фінікійського Сідона (про це він оповідає в "Подвигу Діомеда"(1)), і ось що сказано в його віршах:

"... Вишиті гарно узорні лежали її покривала —
Виріб "донських жінок, що їх Александр боговидний
Сам із Сідону привіз, переплинувши море широке
В подорож ту, коли він благородну вивозив Єлену *.
Його він згадує й в таких віршах "Одіссеї" (2):
"Зевсова донька ті ліки цілющі, для всіх позиточні,
Від Полідамни, Фтона дружини, придбала в Єгипті,
Де плодоносна земля розмаїтого родить багато
Зілля корисного людям, багато й шкідливого дуже"... **

І ще такі вірші, з якими Менелай звертається до Телемаха:

"Я поривався додому, мене ж у Єгипті тримали
Вічні боги, бо святої я їм не приніс гекатомби..."

З цих віршів стає ясно, що він знав, що Александр заблукав до Єгипту, адже Сирія межує з Єгиптом, а фінікійці, яким належить Сідон, живуть у Сирії.

[* "Іліада". Пісня шоста, вв. 289-292, переклад Б. Тена, К., 1978.]

[**"Одіссея". Пісня четверта, вв. 227-230, переклад Б. Тена, К., 1968.]

117. Згідно з цими віршами ясно також, і цього не можна заперечувати, що

"Кіпрії"(1) — це не Гомерів твір, але когось іншого, бо в "Кіпріях" сказано, що Александр із Спарти за три дні прибув до Іліона разом із Єленою, що вітер для нього був ходовий, а море було спокійне, але в "Іліаді" сказано, що, коли він її відвозив, довелося йому поблукати тут і там. Але тепер залишимо осторонь і Гомера і Кіпрський епос.

118. Коли я спитав жерців, чи елліни, коли вони розповідають про троянську війну, кажуть лише легкодумні слова, чи ні. І ось що відповіли на це моє запитання і про це вони довідалися, як вони сказали, від самого Менелая. Після викрадення Єлени прибуло до країни тевкрів численне військб еллінов на допомогу Менеласві. Це військо висадилося на суходіл, розбило там табір і послало вісників до Іліона, а разом із ними пішов і сам Менелай. Отже, прийшли посланці, зайшли в місто, зажадали видачі Єлени і скарбів, які Александр викрав і втік, і ще зажадали відшкодування злочину, що він його вчинив. Проте тевкри і тоді й опісля повторювали ті самі слова і запевняли під присягою і без присяги, що справді в них нема ні Єлени, ні скарбів(1), яких від них вимагають і обвинувачують, ніби вони їх мають, але що все це є в Єгипті і що несправедливо вважати їх відповідальними за те, що має цар Єгипту Протей. Елліни гадали, що з них глузують, і через це, звичайно, почали облогу і, нарешті, здобули місто. Проте коли і після здобуття міста не було знайдено Єлени, а від троянців вони чули ті самі слова, як і перед тим, тоді, нарешті, елліни повірили першим їхнім словам і послали самого Менелая до Протея.

119. Менелай прибув до Єгипту, проплив рікою вгору і доплив до Мемфіса, розповів про все, як воно було, і одержав і багаті дари і Єлену, взяв її собі незайману і разом із нею всі скарби, що йому належали. Хоч із Менеласом поводитися так чемно, він повівся несправедливо перед єгиптянами. Він поспішав від'їхати, але його не відпускали супротивні вітри, а через те, що погода протягом багатьох днів залишалася однаковою, він вигадав зробити безчесний учинок. Він захопив двох тубільних хлопців і приніс їх у жертву(1). Коли потім його викрили в цьому негідному вчинку, він, викликавши до себе ненависть, переслідований, якомога швидше утік із своїми кораблями до Лівії(2). Проте, куди він вирядився звідти, єгиптяни не могли розповісти. Жерці сказали, що про першу частину їхнього оповідання вони одержали відомості, але про те, що сталося в їхній країні, вони цілком певні.

120. Оце кажуть єгипетські жерці, а я і сам цілком погоджуюся з їхніми оповіданнями про Єлену, маючи на увазі таке. Коли б Єлена була в Іліоні, то її віддали б еллінам, чи хотів би це Александр, чи не хотів. Бо, звичайно, не могли бути настільки безглуздими Пріам та інші його родичі, щоб вони бажали наражати на небезпеку своє життя і життя своїх дітей і саме існування свого міста, або Александр міг жити з Єленою. І, коли дійсно вони мали таку думку протягом перших років облоги, то згодом, коли щоразу, як відбувалася битва з еллінами, багато хто з троянців гинув, коли не було такої битви, щоб двоє чи троє, чи ще більше з синів самого Пріама не було б убито {якщо можна судити на основі творів епічних поетів}(1), за таких умов, я гадаю, що навіть якби сам Пріам жив із Єленою, то він повернув би її ахейцям, коли б ішлося,

звичайно, про врятування від цих страждань. Коли до цього додати ще і те, що царська влада не перейшла б до Александра навіть і тоді, якби дуже постарів Пріам, не Александр одержав би владу, а Гектор, старший за нього і зовсім не схожа на нього людина, який став би царем після смерті Пріама, а Гекторові не було б вигідно дати своєму братові можливість робити що завгодно і зокрема тоді, коли через його провину сталося стільки лиха і йому самому і всім троянцям. Вони не віддали Єлени, бо її в них не було, але елліни їм не повірили, хоч троянці казали правду. На мою особисту думку, яку я тут висловлюю, божество саме так усе це визначило, щоб повна загибель троянців показала людям, що за великими злочинами йдуть і великі карі від богів (2). А тут щодо всього цього я висловлюю свою власну думку.

121. Після Протея царську владу, як кажуть жерці, успадкував Рампсініт(1), який залишив як пам'ятник свого царювання пропілеї святилища Гефеста, що обернені фасадом на захід. Перед пропілеями він поставив дві статуї заввишки в двадцять п'ять ліктів. Із цих статуй одну, що стоїть із північної сторони, єгиптяни називають Літо, а другу, що стоїть із північної сторони — Зима (2). Ту, яку називають Літо, їй вони поклоняються і шанують її, а другу, що її називають Зима, вони, навпаки, зневажають. Цей цар, як мені розповідали, мав у своїх скарбницях стільки срібла, що ніхто з царів, які жили після нього, не могли його в цьому перевершити і навіть наблизитися до нього. І оскільки він хотів надійно зберегти свої скарби, кажуть, що він наказав побудувати кам'яну будівлю(3). Одна із сторін муру цієї будівлі була частиною зовнішньої огорожі його палацу. Але та людина, що її побудувала, задумала лиху справу і вдалася до таких хитрощів. Вона влаштувала так, що один із каменів могли легко витягти з муру двоє людей чи навіть одна людина. Коли було закінчено будівництво скарбниці, як мені сказали, цар поклав туди свої скарби і коли минув деякий час, будівельник, що наблизився до кінця свого життя, покликав до себе своїх синів (а їх у нього було двоє) і повідомив, що, піклуючись про їхнє майбутнє, щоб у них були всі засоби для заможного життя, він зробив таку хитрість, будуючи цареву скарбницю. І коли він докладно пояснив їм усе, що треба було знати, щоб відсунути камінь, і вказав на його розмір, і сказав, щоб вони ретельно дотримувалися його вказівок, і тоді вони зможуть розпоряджатися царевими скарбами. Після того, кажуть, він помер і не минуло багато часу, як його сини розпочали роботу. Вночі вони прийшли до палацу, знайшли той камінь у мурі будівлі і без усяких труднощів пересунули його руками й узяли там багато скарбів. Проте, сталося так, що цар відчинив двері скарбниці і збентежився, побачивши, що в джбанах не було грошей, але не знав, хто це міг зробити, бо і печатки були цілі і двері скарбниці замкнено. Але оскільки він відчиняв скарбницю і два і три рази і щоразу знаходив, що грошей ставало все менше й менше (бо злодії не припиняли крадіжки), кажуть, що він зробив таке: він наказав виготовити пастки і поставити їх навколо джбанів, у яких були гроші. І коли прийшли злодії, як і перед тим, і один із них зайшов туди, щойно наблизившись до джбана, з якого хотів узяти гроші, як потрапив у пастку. Коли він зрозумів, що з ним сталося, то одразу покликав свого брата, розповів йому, як було, і сказав, щоб той, не гаючи часу, зайшов

усередину і відрубав йому голову, щоб не побачили, хто він такий і не захопили його брата. Той подумав, що брат правильно каже, послухався його і зробив так, як той сказав. І поклавши на місце камінь, повернувся з головою свого брата додому. Скоро розвиднилося, зайшов, кажуть, цар у свою скарбницю і розгубився, побачивши безголове тіло злодія в пастці, а скарбницю цілою, як і була і ніде там не було видно, через що хтось міг зайти і вийти. В своїй розгубленості, як кажуть, він наказав повісити труп злодія на мурі скарбниці, призначив людей охороняти його і дав їм наказ, коли вони побачать, що хтось плаче або стогне, дивлячись на труп, схопити того і привести до нього. Тим часом як померлий залишався висіти там високо на мурі, мати злодія почала обурюватися. Вона наказала синові, що врятувався, щоб він будь-що, як завгодно зняв звідти тіло свого брата і приніс їй. Коли він цього не зробить, кажуть, вона загрожувала йому, що піде до царя і скаже йому, що викрадені гроші в її сина. Оскільки мати поставила свого сина в безвихідне становище і хоч що він їй не казав, вона не змінила свого рішення. Тоді він привів ослів, наповнив бурдюки вином, навантажив їх на них і вирушив в путь. Скоро він прибув на місце, де люди стерегли повішеного мерця, відтягнув у бік два-три бурдюки і навмисне розв'язав кілька культяпок, що були обернені донизу. Коли вино почало витікати, він почав галасувати і бити себе по голові, ніби не знав, до якого осла йому бігти. Щойно сторожі побачили, що виливається стільки вина, як похапали глечики і всі повибігали на шлях, вважаючи, що це для них щасливий випадок захопити вино, яке виливається. Злодій прикинувся розгніваним і почав сваритися з усіма ними, але невдовзі, коли сторожі заходилися розраджувати його, він прикинувся, ніби заспокоївся і, коли минув його гнів, відвів ослів із шляху і поладнав їхній вантаж. Поступово між ними почалася розмова, і коли один із сторожів сказав йому якийсь дотеп і цим змусив його засміятися, злодій подарував їм один бурдюк. Відтоді всі вони посідали і вже не думали ні про що інше, крім пиятики, і його запросили до свого товариства, щоб і він пив разом із ними. Нарешті він дав себе вмовити і залишився з ними. А оскільки, випиваючи, вони ставилися до нього дуже прихильно, він подарував їм ще один бурдюк. Але сторожі вже стільки випили, що вже зовсім сп'яніли. Вони вже не могли пересилити сон і позасинали там, де випивали. А злодій, коли вже минуло чимало часу в ночі, відв'язав тіло свого брата, зняв його з муру, і, щоб познущатися з сторожів, оголив у них у всіх праву щоку, навантажив мертве тіло на осла і вирушив додому. Так він виконав те, що йому доручила мати.

Цар, щойно йому доповіли, що викрадено труп злодія, страшенно розгнівався і, бажаючи за всяку ціну знайти, хто це такий, що може вчиняти ці крутістьства, зробив те, що мені здається неймовірним. Кажуть, що він помістив свою власну дочку в дім розпусти і наказав їй приймати всіх без розбору чоловіків, але перед тим, як їм віддатися, вони мусили розповісти їй, що кожний із них зробив у своєму житті найдотепнішого та найбезчеснішого, і того, хто їй розповість те, що сталося із злодієм, нехай вона схопить його і не відпускає. Скоро почала дочка виконувати те, що їй наказав батько, злодій здогадався, з якою метою все це робиться і вирішив у своїх

хитрощах перемогти царя. І зробив він ось що. Він відрубав від плеча руку померлого, сховав її під своїм плащем і зайшов до дому розпусти. Пройшов до царської дочки і, коли вона запитала його про те, про що запитувала і всіх інших, він розповів їй, як він зробив найбезчеснішу справу, коли його брат потрапив у пастку в царській скарбниці і він відтяв йому голову, а найдотепні-шим було те, як він підпоїв сторожів, розв'язав і зняв із муру повішеного там свого померлого брата. Вона, кажуть, щойно це почула, схопила його, але злодій у темряві протягнув їй руку померлого, а вона гадаючи, що це його рука, схопивши її, тримала, але злодій залишив їй руку і якнайскоріше вибіг за двері.

Коли і про це доповіли цареві, він був остаточно приголомшений хитрістю і зухвалістю цієї людини і, нарешті, послав вісників до всіх міст оголосити, що він пробачає цій людині і обіцяє їй дати великі дари, якщо вона прийде до нього. Кажуть, що злодій йому повірив і прийшов до нього і що Рампсініт висловив йому своє захоплення і віддав йому в жінки свою дочку, про яку в нас ішлося, бо він гадав, що цей злодій наймудріша людина на світі. Отже, цар сказав, що єгиптяни перші серед усіх інших людей, а серед єгиптян першою є ця людина.

122. Після того, як кажуть, цей цар живий зійшов до того місця, де, як гадають елліни, знаходиться Аїд. Там він зіграв у кості(1) з Деметрою(2), іноді вигравав, іноді програвав, а потім повернувся на землю і приніс із собою подаровану йому нею гаптовану хустину. Від того часу, коли Рампсініт зійшов в Аїд і повернувся звідти, мені казали, що єгиптяни святкують із цього приводу свято . Я знаю, що таке свято вони святкували і за мого часу, але я не можу сказати, чи" вони справді святкують його з цього приводу. В день свята жерці тчуть плащ, а потім міцно зав'язують стрічкою очі одному з них і ведуть того в плащі на шлях, що веде до храму Деметри, а самі вертаються назад. А цього жерця із зав'язаними очима, кажуть, ведуть до святилища Деметри, яке віддалене від міста на двадцять стадій, двоє вовків, а від святилища його знову відводять до міста вовки (4).

123. Нехай той, хто вважає такі оповідання, що їх переказують єгиптяни, вірогідними, має право вірити їм. Що ж до мене, я в усьому моєму оповіданні маю настанову записувати, як я це чув, що кажуть ті або інші. За словами єгиптян у Долішньому світі царями є Деметра і Діоніс(1). Єгиптяни першими обґрунтували вчення про те, що душа людини безсмертна і що, коли тіло руйнується, душа входить у якусь іншу істоту, яка щоразу народжується. І коли вона по черзі обійде коло всіх земних, морських і пернатих тварин, то знову входить у тіло людини, що народжується, і це відбувається за три тисячі років. Це вчення прийняли і деякі елліни. Одні вважають, що це буває раніше, а інші, що пізніше, немов би йшлося про їхні душі. Я знаю їхні імена, але не пишу їх тут(1).

124. Отже, до царювання Рампсініта, кажуть жерці, в Єгипті всі неодмінно дотримувалися добрих законів і країна перебувала в повному добробуті, але коли після нього царем став Хеопс(1), він довів їх до цілковитої злиденності. Насамперед, кажуть, він закрити усі святилища (2) і не дозволяв їм приносити жертви, а потім змусив усіх

египтян працювати на нього. Так, одних він послав до каменярень на Аравійській горі, щоб вони звідти пиляли каміння до Нілу, а коли вони його перевозили суднами чере ріку, він змушував інших приймати його і тягти до так званої Лівійської гори. Працювали вони безперервно, ці сто тисяч людей навперемінно по три місяці(3). Так довгий час катувався в злиднях народ і було потрібно десять років для прокладання шляху, яким тягли каміння. Прокладання цього шляху, на мою думку, це твір не менший за значенням, ніж піраміда (бо він має завдовжки п'ять стадій, завширшки десять оргій і заввишки в тому місці, де насип є найвищим, вісім оргій, а виготований він із обточених каменів, на яких вирізьблено ієрогліфи). Для прокладання цього шляху було витрачено десять років і також для побудування підземних приміщень, розташованих на горбі, де стоять піраміди. Підземні приміщення він призначав для своєї гробниці на острові, що його було створено каналом, відведеним від Нілу(4). Для спорудження цієї піраміди, як кажуть, треба було витратити двадцять років. Вона чотирикутна і з кожного боку має поверхню у вісім плетрів і відповідну висоту. Побудовано її з обтесаних каменів, точно припасованих один до одного. Жоден із цих каменів не менший від тридцяти стіп.

125. Ось як було споруджено цю піраміду. Спершу її зробили в формі приступок(1), що їх одні називають прискалками, а інші сходами. Оскільки їй спершу надали такої форми, то додаткові камені підняли підйомниками, зробленими з коротких деревин. Від землі їх підіймали на перший ряд сходин. Щойно було піднято камінь на цей ряд, його клали на інший підйомник, поставлений на перший ряд, а з нього його підносили іншим підйомником на другий ряд, і скільки рядів сходин було, стільки було й підйомників, або той самий підйомник переносили по черзі на кожний ряд, скоро з підйомника знімали камінь, бо треба мені згадати про обидва засоби, як про них мені розповіли. Хоч як би там було, спершу вони заповнювали простори між кутами на горішніх частинах піраміди, потім заповнювали ті, що були нижчі від них і, нарешті, в тих частинах, що були ближчими до землі, в найнижчій частині. На піраміді було зазначено єгипетськими письменами, скільки було витрачено на сірмайю і на цибулю, і на часник для робітників, і, наскільки точно я можу пригадати те (2), що мені прочитав товмач і пояснив, було на це витрачено тисячу шістсот срібних талентів. І коли стільки було витрачено, то скільки ще довелося витратити на залізні знаряддя, якими там працювали, і на споживок і одяг робітників? Якщо на спорудження піраміди треба було стільки часу, як ми згадали, то до нього слід додати ще час, потрібний для вирубання каменів і на їхнє перевезення, а також на проведення підземного коридору, і все це, на мою думку, потребувало багато часу.

126. Кажуть, що Хеопс дійшов до такого ступеня розбещеності, що, маючи потребу в грошах, помістив свою власну дочку в дім розпусти і змусив її давати йому гроші, а скільки я точно не знаю, бо сказати правду, жерці мені цього не визначили. Отже, вона робила все, як їй наказав батько, а крім того, вона ще для себе вигадала таке, щоб її пам'ятали. Вона просила кожного відвідувача подарувати їй камінь. Кажуть, що з цих каменів було побудовано піраміду(1), що високо стоїть серед двох інших, навпроти

великої піраміди і кожний бік якої має поверхню в півтори плетри.

127. Цей Хеопс, казали єгиптяни, царював п'ятдесят років і після його смерті владу успадкував його брат Хефрен(1). Кажуть, що і цей поводився так, як і його попередник, і щодо всього іншого, і щодо того, що і він спорудив піраміду. Проте, вона не має розмірів піраміди Хеопса (бо сказати правду, я і сам її вимірював) і ще тому, що під нею нема підземних приміщень і до неї не проведено каналу, щоб донести до неї воду з Нілу, як це зроблено для іншої, для якої побудовано канал, що обтікає перед нею острів, де, як кажуть, покоїться сам Хеопс. Хефрен побудував першу прискалку з ефіопського каменя(2) різних кольорів і припинив будування на сорок стіп нижче від попередньої великої піраміди, біля якої він збудував свою. Обидві вони побудовані на тому ж горбі, заввишки приблизно в сто стіп. Хефрен, як кажуть жерці, царював п'ятдесят шість років.

128. Отже, вважають, що ці сто шість років були для єгиптян роками всілякого роду нещастя і злиднів(1), і протягом усього цього часу святилища залишалися замкненими і не відчинялися. Через зненависть, що її мають до цих владарів єгиптяни, вони аж ніяк не хочуть називати імена цих царів і навіть не лише це, але і піраміди вони називають іменем Філітія, який на той час випасав худобу в тих місцях.

129. Після Хефрена, кажуть, царем Єгипту став Мікерін(1), син Хеопса, який не схвалював усього того, що зробив його батько. Він відчинив двері святилищ і дозволив народові, зовсім виснаженому і вкрай злидненному, займатися своїми справами і приносити жертви. І порівняно до всіх царів саме він приймав найкращі рішення. Отже, за те, що він зробив, з усіх царів, що дотепер царювали в Єгипті, його найбільш вихвалюють єгиптяни, бо не лише за те, що він приймав справедливі рішення, але, наприклад, якщо хтось скаржився на вирок суду, він давав йому відшкодування із своєї скарбниці і заспокоював його гнів своєю щедрістю. І коли Мікерін лагідно поводився з своїми підлеглими і додержувався всіх законів, його спіткало перше нещастя: померла його дочка, єдина дитина, що була в нього у домі. І він, як кажуть, так сумував, що сказати не можна, через це лихо, що його спіткало, і бажаючи влаштувати похорон, значніший, ніж це роблять звичайно, наказав зробити дерев'яну корову (2), порожню всередині, позолотив її і в ній поховав ту, про яку я згадав, свою дочку, що померла.

130. Ця корова не була закопана в землю, але її можна було бачити і за моїх років. Вона є в Саїсі(1), поставлена в прикрашеному палацовому покої. Щодня перед нею запалюють різні пахощі і щовечора перед нею і впродовж усієї ночі горить світильник (2). Неподалік від цієї корови, в іншому покої, стоять статуї, які за словами жерців міста Саїс, є зображеннями наложниць Мікеріна. Справді, там є величезні дерев'яні статуї голих жінок, не менш як двадцятьох, але кого вони зображують, я не можу встановити, я просто повторюю те, що кажуть (3).

131. Про цю корову і про ці величезні статуї інші розповідають таку історію: нібито Мікерін закохався в своїй дочці і потім злягся з нею проти її волі, а після того, як кажуть, ніби вона в своєму горі повісилася, а він поховав її всередині корови, про яку я сказав, а її мати повідрубала руки тим служницям, що передали дочку батькові і що

тепер їхні статуї виявляють те нівечення, якого вони зазнали за життя(1). Але те, що кажуть, це нісенітниця. Я сам так гадаю щодо рук цих величезних статуй, бо сказати правду, я в цьому переконався, що вони втратили свої руки за давністю часу. Ще і за моїх років можна було побачити їхні руки, що впали і лежали біля їхніх ніг.

132. Цю корову майже всю вкрито пурпуром, крім шиї і голови, які, здається, вкрито товстим шаром золота, між рогів у неї зображення сонячного диску, також виготовлене з золота. Корова не стоїть прямо, а на колінах, а розміром вона з велику живу корову. Щороку її виносять із покою, де вона знаходиться, коли єгиптяни б'ють один одного, оплакуючи бога, імені якого я тут не згадую(1). Саме тоді вони виносять цю корову на світло. Кажуть, ніби, коли дочка помирала, вона просила свого батька Мікеріна, щоб вона бачила сонячне світло хоч один раз на рік.

133. Після смерті його дочки, мені сказали жерці, царя спіткало ще одне нещастя, а саме: йому було переказано оракул із міста Буто, що йому залишилося жити ще шість років, а на сьомий він помре. Він обурився на це і послав скаргу до пророчого святилища, що його батько і його дядя закрили храми і ставилися байдуже до богів і не лише це, але й пригнічували людей, а жили вони багато років, але він, будучи таким побожним, мусить померти так рано. Проте з пророчого святилища йому принесли другий оракул, що саме тому скорочується його життя, бо він не виконав свого обов'язку, оскільки було передписано, що Єгипет мусив терпіти страждання протягом ста п'ятдесяти років і що ті двоє царі це зрозуміли, а він не зрозумів. Коли це почув Мікерін і вирішив, що це був для нього остаточний вирок, він наказав зробити багато світильників(1), і щойно наставала ніч, запалював їх і починав розважатися і вдень і вночі без перерви (2), і блукав і по болотах (3), і в лісах, і повсюди, де тільки він довідувався, що є гарні місця для розваги. А це він вигадав, бо хотів спростувати вирок пророчого святилища, щоб з шести років зробити дванадцять, перетворивши ночі на дні.

134. І після нього залишилася піраміда далеко менша за піраміду його батька. З кожного боку їй не вистачало двадцять стіп до трьох плетрів. Вона була чотирикутною і на половину побудована з ефіопського каменя. Отже, про цю піраміду деякі елліни розповідають, ніби вона піраміда однієї жінки, гетери Родопіди(1), але вони не кажуть правди. Мені здається, що ці люди, які це розповідають, навіть не знають, хто така була ця Родопіда, бо якби вони знали, вони не приписували б їй спорудження цієї піраміди, на яку було витрачено, можна сказати безліч тисяч талантів. Крім того, вони не знають, що Родопіда жила в той час, коли царем був Амасій, а не тоді, коли царював Мікерін, бо Родопіда жила багато, багато років після тих царів, що залишили після себе ці самі піраміди. Вона поход* іа з Фракії і була невольницею самосця Іадмона, сина Гефестополя, і була в нього в неволі разом із Есопом (2), що склав байки. Те, що він був рабом Іадмона, це доводить така обставина. Коли згідно з якимсь оракулом дельфійські жерці кілька разів посилали вісника, щоб той оголошував, хто хоче одержати призначений за вбивство Есопа штраф, ніхто не прийшов, крім онука Іадмона, іншого Іадмона, і цей одержав штраф. Це означає, що Есоп був рабом Іадмона.

135. Родопіда прибула до Єгипту, бо її туди привіз самосець Ксант. Вона прибула, щоб продавати своє тіло, і була викуплена за велику суму грошей мітіленцем Хараксом, сином Скамандроніма, і братом поетеси Сапфо. Отже, Родопіда в такий спосіб стала вільною і залишилася в Єгипті і тому, що вона була дуже принадною, вона заробила багато грошей, досить для того, щоб задовольнити таку Родопіду. але не стільки, щоб їх вистачило на побудування такої піраміди. Справді, і тепер той, хто хоче, може побачити десятую частину її багатства і відповідно ніхто не припише їй таких великих скарбів. Отже, Родопіда бажала залишити дещо в Елладі, щоб про неї згадували, бажала зробити таке, щоб нікому іншому це на думку не спало, щоб ніхто такого ще не пожертвував у святилище і оце вона пожертвувала б у Дельфи на спогад про себе(1). Отже, з десятини своїх скарбів вона замовила зробити багато залізних рожнів(2), щоб засмажити цілого бика, скільки можна було зробити на цю десятину, і послала їх у Дельфи. Ці рожни і сьогодні лежать у купі під жертovníком, що його пожертвували хіосці, і перед дельфійським храмом. Узагалі гетери з Навкратіди відзначаються своєю привабливістю, а ця стала знаменитою так, що в усій Елладі знають ім'я Родопіди, а пізніше ще одна на ім'я Архідіка стала відомою в Елладі, але про неї все ж таки не стільки кажуть, скільки про Родопіду. Харакс (3) після того, як визволив Родопіду, повернувся до Мітілени, а Сапфо добре поглузувала з нього в одному своєму вірші. Тепер я припиню розповідь про Родопіду.

136. Після Мікеріна, як кажуть жерці, царем Єгипту став Асіхій(1). Це він побудував пропілеї в святилищі Гефеста, що дивляться на те місце неба, де сходить сонце, і вони незрівнянно прекрасніші та більші за розмірами, ніж усі інші. Бо взагалі пропілеї бувають побудовані з обтесаних каменів і мають вигляд великих будинків, але його пропілеї перевершують усі інші. За його царювання, як кажуть жерці, оскільки торговельні стосунки зовсім занепали, в Єгипті було видано закон, за яким кожному можна було отримувати позику під заставу мумії свого батька. Ще до цього закону, кажуть, було додано інший про те, що той, хто дав позику, водночас ставав власником родинної гробниці того, хто одержав позику. На того, кому дано було позику, якщо він не виплачував свого боргу, накладалася така кара: коли він помирав, було заборонено, щоб його самого або когось іншого з його родини, які помирали, було поховано в родинній гробниці чи десь-інде. Цей цар, кажуть, хотів перевершити всіх інших царів, що до нього царювали в Єгипті, і він залишив як пам'ятник свого царювання піраміду, що він побудував її з цегли (2), а на ній було вирізьблено такий напис: "Не порівнюй мене з кам'яними пірамідами і не зневажай мене, бо я настільки вища за них, наскільки Зевс вищий за інших богів. Бо встромили були списа в озеро і скільки глини налипало на нього, стільки зробили цегли і так мене побудували". Отакі, кажуть, були діяння цього царя.

137. Після цього(1), кажуть, став царем один сліпий із міста Анісій і звали його також Анісій. За його царювання вдерлися з великим військом до Єгипту ефіопи з їхнім царем Сабакосом. І тоді сліпий цар утік у країну болот, а Ефіоп залишився царем Єгипту на п'ятдесят років, упродовж яких він зробив такі справи. Щоразу, коли якийсь

египтянин учиняв злочин, цей цар не мав на думці вбивати його, але злочинець відповідно до зробленого ним злочину за рішенням царського суду повинен був насипати землю біля того міста, з якого він походив. У такий спосіб міста ставали вищими, ніж були перед тим. Бо вперше їх було підвищено землею, що викопали, проводячи канали за часів царя Сесостріса, а по-друге, за часів Ефіопа, коли вони стали ще вищими. Всі інші єгипетські міста вважаються розташованими високо, але, на мою думку, місто Бубастій має найбільше підвищення, а в ньому є також святилище богині Бубастіс, що найбільш заслуговує на увагу, ніж будь-яке інше. Звичайно, існують святилища більші від нього і на які було витрачено більше грошей, але нема іншого, щоб на нього було так приємно дивитися. Бубастіс — це богиня, яка еллінською мовою називається Артемідіою.

138. Ось як споруджено її святилище(1). Крім того місця, де входять до святилища, воно все розташовано на острові. Бо від Нілу проведено два канали і вони підходять до острова, не з'єднуючись між собою, але кожен із них підходить до входу в святилище і оточує його з обох боків. Кожний канал завширшки в сто стіп і вздовж них ростуть дерева. Пропілеї заввишки в десять оргій і прикрашені статуями заввишки в шість ліктів, що про них варто згадати. І хоча святилище розташовано посередині міста, його можна бачити, проходячи містом. Бо коли рівень міста було піднято насипами, святилище залишилося там, де було спочатку, на низькому місці. Його оточує огорожа, на якій вирізьблено зображення. Всередині є гай з дуже високими деревами, що їх було посаджено навколо просторого святилища, а в ньому є статуя богині. Висота і ширина святилища однакові в усіх напрямках — одна стадія. Навпроти входу і на протязі приблизно трьох стадій є брукований шлях завширшки до чотирьох плетрів, який проходить через агору і скеровується на схід. По обох боках шляху посаджено величезні дерева. Він веде до святилища Гермеса (2). Ось яке це святилище.

139. Ось за яких обставин, як кажуть жерці, остаточно віддалився з Єгипту Ефіоп. Він, кажуть, побачив сон і негайно утік, а сон ось який. Йому задалося, ніби якась людина встала біля нього і порадила йому зібрати всіх жерців Єгипту і розрізати їх навпіл. Щойно побачив він цей сон, як сказав, що це, на його думку, боги натякають йому, що він опоганив святилища і цим накликав на себе якесь нещастя від богів і людей. Але, він сказав, що цього не зробить. Він відійде, бо минув час, визначений йому оракулом для владарювання в Єгипті. Це було ще під час його перебування в Ефіопії. З пророчих святилищ, до яких звертаються ефіопи, йому було дано оракул про те, що він буде царем Єгипту впродовж п'ятдесятьох років. Оскільки цей строк проминув і до того ще його занепокоїв сон, який він побачив, Сабакос добровільно покинув Єгипет(1).

140. І ледве пішов, сказали мені, Ефіоп із Єгипту, туди повернувся з країни болот сліпий цар і знову почав владарювати. Там у болотах із попелу та землі він зробив острів, де мешкав протягом п'ятдесятьох років. Отже, щоразу коли приходили до нього потай від Ефіопа єгиптяни і приносили йому їжу, як було призначено кожному з них, він просив їх, щоб разом із їхніми дарами вони приносили йому попіл. Ніхто не міг знайти цей острів до Аміртая. Протягом семисот років(1) і більше не спромоглися

знайти його всі ті, що царювали в Єгипті до Амірта. Назва цього острова була Ельбо(2), а поверхня його десять стадій в усіх напрямках.

141. Після нього, як мені казали, царем став жрець Гефеста, на ім'я Сетон(1). Про нього кажуть, що він поставився із зневагою до стану воїнів і зовсім не зважав на єгипетських військових, гадаючи, що вони ніколи не будуть йому потрібні. Серед інших заходів, якими він хотів їх принизити, він позбавив їх земельних наділів, що їм дали попередні царі кожному воїнові по дванадцять ділянок. Згодом Санахаріб, цар арабів(1) і ассірійців, привів у Єгипет велике військо і тоді єгиптяни з стану воїнів відмовилися допомогти цареві. І жрець, кажуть, засмучений і розгублений зайшов у храм і, звернувшись до статуї, поскаржився на небезпеку, на яку він наразився. І поки він так сумував, раптом уві сні йому здалося, що до нього прийшов бог і, підбадьоривши його, запевнив, що коли він виступить проти війська арабів, то не зазнає нічого прикрого, бо він сам прийде до нього на допомогу. Отже, маючи певність того, що він бачив і чув уві сні, зібрав єгиптян, що були готові піти за ним, і отаборився в Пелусії (бо в тій частині є вхід до Єгипту). Кажуть, що за ним не пішов ніхто з стану воїнів, а лише торгівці та ремісники і люди з аго-ри. Коли він туди прибув, уночі напали на його супротивників польові миші(3) і згризли в них сагайдаки, згризли і луки і ще ремінці щитів, а через це наступного дня, як вони були беззбройні, вони кинулися втікати і багато серед них було вбито. І тепер цей цар стоїть кам'яний (4) в святилищі Гефеста. В своїй руці він тримає мишу, а в написі переказано його слова: "Хай кожний дивиться на мене і дбає про те, щоб бути побожним" (5).

142. До цього місця моєї історії(1) оповідали єгиптяни і їхні жерці і вони визначили, що від першого царя (2) і до цього Гефестового жерця, що царював останнім, було триста сорок і одне покоління і при них було ще стільки ж головних жерців і царів. І справді, триста поколінь людей припадає на десять тисяч років, бо три покоління чоловіків припадає на сто років. І ще сорок одне покоління, що залишаються, якщо їх додати до трьохсот, становлять тисячу триста сорок років (3). Отже, за час одинадцяти тисяч і трьохсот сорока років, за їхніми словами, жоден бог не з'являвся в людському образі і нічого подібного, як вони запевняють, не було ні перед тим, ні після серед інших царів, які були в Єгипті. Вони сказали, що за цей час сонце сходило чотири рази не на своєму звичайному місці тобто там, де воно заходить, і двічі заходило там, де тепер сходить. І за цей час нічого не змінилося в Єгипті ні з того, що дає земля, ні з того, що ріка дає мешканцям, ні щодо хвороб, ні щодо смертей.

143. Перед тим як я був у Єгипті, Гекатей(1) у Фівах розповів про свій родовід і пов'язав походження своєї родини з богом, назвавши себе його шістнадцятим нащадком, а Зевсові жерці показали йому те, що потім показували й мені, хоч я і не посилався на свій родовід. Вони провели мене в середину храму досить просторого (2) і там показали мені по черзі величезні дерев'яні статуї за числом стільки, скільки я назвав уже, бо там усередині кожен головний жрець ще за своє життя ставить собі свою статую (3). Отже, показуючи мені ці статуї і перелічуючи їх, вони запевнили мене, що кожна з цих осіб була в цьому ряду сином свого батька. Почали вони від того, хто

помер останнім і так пройшли по всіх поспіль, поки не показали мені всі статуї. Коли Гекатей виклав їм свій родовід і пов'язав себе як шістнадцятого нащадка з богом, вони у відповідь йому навели родовід, який базувався на переліку тих статуй, і не погодилися з тим, що він сказав, ніби людина могла народитися від бога, а свій родовід вони виклали так. Про кожну статую вони казали, що це піром (4), народжений від пірома, і так довели, що всі триста сорок п'ять величезних статуй — це піроми, народжені від піромів, вони не походили ні від богів, ні від героїв. Слово піром у перекладі на еллінську мову означає "добра та гарна людина".

144. Отже, так, як довели жерці, всі ті, кого зображували статуї, зовсім не походили від богів(1). Проте ті, які царювали в Єгипті до цих людей, як вони сказали, були богами, що жили разом із людьми, і щоразу хтось із богів мав царську владу. Останнім із богів, які царювали в Єгипті, кажуть, був Гор, син Осіріса, що його елліни називають Аполлоном. Він зборов Тіфона (3) і став останнім божественним царем Єгипту. Осіріс еллінською мовою називається Діонісом.

145. У еллінів Геракл(1), Діоніс і Пан вважаються за молодших богів, тоді як у єгиптян Пана вважають за найстаршого з богів і за одного з так званих перших восьми богів, Геракл у них належить до другого покоління двенадцяти богів, а Діоніс — до третього, що народилися від дванадцяти богів. Скільки років за словами самих єгиптян минуло від Геракла до царя Амасія, я вже згадував вище. Від Пана, кажуть, проминуло ще більше років, а від Діоніса — найменше число років, а від нього і до царя Амасія припускають, що пройшло п'ятнадцять тисяч років. Отже, єгиптяни наполягають на тому, що це вони знають достотно, бо завжди рахують роки і записують їхнє число. Так, від Діоніса, кажуть, що народився від Семели, дочки Кадма, до мого часу — приблизно тисяча шістсот років, а від Геракла, сина Алкмени, приблизно дев'ятсот років, а від Пана, сина Пенелопи (2) (бо від неї і від Гермеса, як кажуть елліни, народився Пан) до мого часу — менше років, ніж від Троянської війни, тобто приблизно вісімсот років.

146. Отже, із цих двох поглядів кожен є вільним вибирати те, що вважатиме за вірогідніше, а як на мене, яка моя власна думка щодо цього, то я про це висловився(1). Бо якщо і вони стали славнозвісними і постаріли в Елладі, як це було з Гераклом (2), що народився від Амфітріоне, якщо, кажу я, це стало так із Діонісом, що народився від Семели, і з Паном, якого також народила Пенелопа, тоді можна було б сказати, що і вони були (як і Геракл) людьми, що отримали імена відповідних богів, які існували до них. Проте, тепер згідно з еллінським переказом, Діоніса, щойно він народився, Зевс зашив собі в стегно і переніс його до Ніси, яка далі від Єгипту, в Ефіопії(3), а щодо Пана, то невідомо, куди він подався після свого народження. Проте, для мене цілком ясно, що елліни дізналися про їхні імена пізніше, ніж про імена інших богів. І від часу, коли вони про них довідалися, вони рахують рік їхнього народження.

147. Отже, все, що досі розповідалося — це були розповіді самих єгиптян, а тепер я розповім, що кажуть інші люди, які побували в цій країні, а єгиптяни з ними погоджуються. Проте до їхніх слів я додам те, що я бачив на власні очі. Єгиптяни, ставши вільними після царювання Гефестового жерця (бо їм ніколи не щастило жити

без царя), поділили весь Єгипет на дванадцять частин і обрали дванадцять царів(1). Ці царі зв'язалися між собою взаємними шлюбами і царювали, дотримуючись таких умов: щоб ніхто з них не намагався усунути іншого і не старався мати більше від іншого і щоб вони всі були найліпшими друзями. Причини, через які вони дійшли до таких угод і неодмінно додержувалися їх, були такі: з самого початку, коли вони прийшли до влади, їм було дано оракул, що той із них, хто зробить узливання з мідяного келиха в святилищі Гефеста,— бо вони збиралися взагалі всі разом у святилищах,— стане царем усього Єгипту.

148. Отже, вони вирішили залишити після себе якийсь спільний пам'ятник і скоро прийняли таке рішення, побудувати лабіринт(1) трохи вище від озера Мойріди, майже на висоті міста, що називається містом Крокодилів. Я його відвідав і воно справді вище всякої хвали. Бо якщо хтось склав би всі разом фортеці та великі будівлі, що їх зробили елліни, вони б виявилися меншими від цього лабіринту і щодо майстерності і щодо витрат. Звичайно, храм в Ефесі і храм на Самосі(2) варті уваги. Також і піраміди вищі від усякої хвали і кожен з них можна порівняти з багатьма великими еллінськими творами, але лабіринт, як я сказав, перевершує навіть і піраміди. Отже, він має в собі дванадцять дворів під дахами з брамами, розташованими одна навпроти іншої. Шість із них виходять на північ, а шість — на південь. А ззовні їх оточує один і той самий мур. Усередині є там два ряди залів, одні підземні, а інші над ними на землі, всіх разом три тисячі, кожен ряд має їх тисячу п'ятсот. Ті, що наземні, я їх сам бачив і обійшов і розповідаю про те, що бачив на власні очі, а про підземні кажу з чулки, як мені про них розповіли. А це тому, що єгипетські наглядачі ніяк не хотіли показати нам їх, бо там, казали, є труни царів, які перші побудували цей лабіринт, а також труни священних крокодилів. Отже, про підземні я кажу з чулки (3), а наземні я бачив на власні очі і вони перевищують всякі людські твори. Шлях, яким треба пройти, щоб вийти з приміщень, дуже звивистий у дворах і заплутаний так, що я майже заблукався, переходячи з двора до залів, а з залів до коридорів із колонами, а з них до інших приміщень під дахами, а з цих залів до інших дворів. Дах у всіх цих будівель кам'яний, так як і мури, а вони прикрашені вирізьбленими зображеннями, а кожен двір оточено рядом колон із білого мармуру з дуже майстерно зробленими зчленуваннями. На розі, там, де закінчується лабіринт, до нього прибудовано піраміду (4) в сорок оргій, а на ній вирізьблено статуї великих розмірів. Шлях, що веде до неї, підземний.

149. Отакий цей лабіринт, а озеро Мойріда(1), біля якого побудовано лабіринт, викликає ще більше здивування, бо його окружність три тисячі шістсот стадій(2), які дорівнюють шістдесяти схойнам, а його довжина дорівнює довжині узбережжя Єгипту. Озеро тягнеться з півночі на південь і найбільша його глибина п'ятдесят оргій. Те, що воно не природне, а штучне (3), про це свідчить воно саме. Справді, майже посередині (4) озера стоять дві піраміди і підіймаються над поверхнею води на п'ятдесят оргій, і ті їхні частини, що під водою, є такі самі. На вершині кожної стоїть величезна кам'яна статуя людини, яка сидить на троні. Отже, піраміди заввишки в сто оргій, а сто оргій точно дорівнюють шестиплетьовій стадії, а оргія має шість стіп або чотири лікті, а

стопа має чотири долоні, а лікоть — шість. Вода в озері не витікає з ґрунту (бо, як відомо, земля в цьому місці страшенно безводна), але її провели туди через канал (6) із Нілу і протягом шести місяців вона тече в озеро, а шість місяців вона витікає з нього і повертається до Нілу. І коли вода витікає протягом шести місяців, рибальство на озері приносить у царський скарб один срібний талант щодня, а коли вода тече в озеро — двадцять мін.

150. Тубільці сказали мені також, що це озеро тече під землею на захід усередину країни і вливається до Лівійського Сірту, протікаючи вздовж гірського пасма вище від Мемфіса. І оскільки я ніде не бачив землі, що її було викопано з котловану для цього озера, я запитав тих, що живуть поблизу озера, де викопана земля, бо мені цікаво було довідатися. Мені пояснили, як це було, ті, що виносили землю, і я легко міг їм повірити, бо знав із чутки, що подібне, сталося в Ніні, ассірійському місті. Отже, великі скарби Сарданапалла(1), царя Ніна, які зберігалися в підземних скарбницях, злодії вирішили пограбувати. Злодії почали робити підкіп у напрямі до царського палацу з своїх будинків, а землю, що вони викопували, виносили з підкопу, щойно наступала ніч, і кидали в річку Тігр, яка тече біля Ніна, і так вони досягли того, що хотіли (2). Я чув, що подібне до цього сталося, коли єгиптяни викопували котлован для цього озера, лише вони робили це не в ночі, але вдень. Отже, єгиптяни, викопуючи землю, переносили її до Нілу, а той забирав землю і розмивав її. Так вони, як кажуть, спорудили це озеро.

151. Дванадцять царів були справедливими, і коли за деякий час вони приносили жертви(1) в святилищі Гефеста, і в останній день свята їм треба було робити зливання, головний жрець вручав їм золоті келихи, якими звичайно робили зливання, але одного разу помилився щодо числа зливань і замість дванадцятьох відповідно до їхнього числа, приніс їм одинадцять келихів. Тоді той із них, що стояв останнім — Псамметіх, не маючи келиха, зняв із своєї голови мідяний шолом(2) і в нього йому налляли вино, і він зробив зливання. Шоломи на ту мить були і на головах усіх інших царів. Отже, Псамметіх простягнув свій шолом без усякого заміру, але інші царі, зіставивши те, що зробив Псамметіх, із оракулом, який їм був даний із пророчого святилища, що той із них, хто зробить зливання з мідяного келиха, стане єдиним царем Єгипту, згадавши про цей оракул, вони вирішили не вбивати Псамметіха, бо розмірковуючи вони впевнилися, що це він зробив без усякого заміру, але вирішили позбавити його повноти влади і загнали його в болота, і заборонити йому вибиратися з боліт і спілкуватися з іншими краями Єгипту.

152. Псамметіх і перед тим був вигнаний із Єгипту ефіопом Сабако-сом(1), який убив його батька Неко (2), і перебував на вигнанні в Сирії. І коли Ефіоп, побачивши той сон, віддалився, єгиптяни з Саїтського ному повернули собі Псамметіха. І оскільки він був царем, він удруге був вигнаний у болота тими одинадцятьма царями через випадок із шоломом. Отже, оскільки в нього склалася думка, що вони образили його, він почав роздумувати, як йому помститися на них за те, що вони його вигнали. Він послав вісників до міста Буто одержати оракул (3) із пророчого святилища Лето, яке є найправдивішим із усіх святилищ Єгипту, і йому було дано оракул, що помста прийде з

моря, коли звідти прибудуть мідяні люди. Але він, звичайно, не міг зрозуміти, як це прийдуть йому на допомогу мідяні люди. Проте, не минуло багато часу, як долі було завгодно, щоб іонійців та карійців, що вирушили на своїх кораблях для грабування, море пригнало до Єгипту. Вони вийшли на суходіл при повній мідяній зброї. І тоді один єгиптянин, який перед тим ніколи не бачив людей у мідяному всеозброєнні, прийшов у болота до Псамметіха і приніс йому звістку про те, що прибули з моря мідяні люди і грабують усе в полях. Псамметіх зрозумів, що відбувається провіщане йому. Він поставився приязно до іонійців та карійців і багато всього пообіцяв їм і вмовив їх бути йому союзниками. І щойно він їх умовив, як разом із союзниками та єгиптянами, що захотіли піти за ним, він подолав царів.

153. Ставши владарем усього Єгипту, Псамметіх спорудив на честь Гефеста пропілеї в Мемфісі, обернені до південного вітру, побудував ще для Апіса навпроти пропілеїв подвір'я, в якому перебуває, коли він з'являється, Апіс. Усе подвір'я оточено перистиля-ми і в ньому стоять статуї. Замість колон там величезні статуї(1), кожна заввишки в дванадцять ліктів, які підтримують дах. Апіс еллінською мовою називається Епаф.

154. Іонійцям та карійцям, які подали йому допомогу, Псамметіх дав ділянки, щоб вони там мешкали одні навпроти одних на обох берегах Нілу. Це місце одержало назву Табори(1). І не лише він дав їм ці ділянки, але і виконав всі інші обіцянки, що їм дав. Він доручив їм також виховувати єгипетських дітей, щоб вони навчили їх еллінської мови, і від цих дітей походять теперішні тлумачі(2), що є в Єгипті. Іонійці та карійці протягом тривалого часу жили на тих місцях, розташованих недалеко від моря, трохи нижче від міста Бубастія, на розтоці Нілу, що називається Пелусійським гирлом. За деякий час їх переселив звідти цар Амасій (3) і розмістив їх у Мемфісі і використав їх як охоронців, надавши їм перевагу перед єгиптянами. Після їхнього оселення в Єгипті і через спілкування з ними, ми тепер точно знаємо в Елладі від царювання Псамметіха все, що після відбувалося в цій країні, бо вони були першими іноземцями що оселилися в Єгипті. В тих місцях, із яких їх виселили, ще за моїх років були корабельні(5) та руїни їхніх будинків. Отже, в такий спосіб Псамметіх захопив владу в Єгипті.

155. Я вже багато разів згадував про це пророче святилище в Єгипті, і тепер варто звичайно сказати про нього докладніше. Це єгипетське святилище є храмом Лето і споруджено його у великому місті, при Себеннітському гирлі Нілу, яке можна бачити, пливучи вгору за течією ріки від моря до середини країни. Назва міста, де розташоване пророче святилище, є Буто. Я вже вище згадував цю назву. В цьому Буто є святилище Аполлона та Артеміди. Що ж до храму Лето, де, як я сказав, є центр святилища, то він великий і перед ним пропілеї заввишки в десять оргій. Тепер я згадаю те, що на мене справило найбільше враження серед усіх речей, які дозволено побачити. В цій священній окрузі, присвяченій богині Лето, є храм, споруджений із єдиної і цілої кам'яної брили, як заввишки, так і завдовжки, і його сторони, як заввишки, так і завдовжки, мають однакові розміри і кожна з них розміром у сорок ліктів(1). Дахом його є також суцільна кам'яна брила з піддашком у чотири лікті.

156. Отже, цей храм із усього того, що відвідувач може побачити в тому святилищі, на мою думку, є найдивнішим. Після нього можна назвати острів Хемміс. Він розташований на глибокому та широкому озері недалеко від святилища в Буті, і єгиптяни кажуть, що цей острів плавучий(1). Як на мене, я признаюся, що не бачив ні як він плаває, ні як пересувається, а коли про це чую, завмираю із здивування, не знаючи, чи справді існує плавучий острів. Певним є те, що там розташовано великий храм Аполлона і там є трійчастий жертовник і на тому острові росте багато плодих і диких дерев. Про те, що цей острів плавучий, у єгиптян є такий переказ, що на цьому острові, який первісно не був плавучий, Лето, одна з перших восьми богів, що мешкала в місті Буті, де, як я сказав, є її пророче святилище, прийняла Аполлона, якого їй доручила охороняти Ісіда. Лето справді сховала його на цьому острові, що тепер став плавучим, і як урятувала його, коли Тіфон нищпорив по всьому світу, бажаючи знайти сина Осіріса. Єгиптяни кажуть, що Аполлон і Артеміда — діти Діоніса та Ісиди, а Лето була їхньою годувальницею і врятувала їх. Єгипетською мовою Аполлон називається Гором, а Деметра — Ісідою, а Артеміда — Бубастідою (2). З цього міфу, очевидно, Есхіл, син Евфоріона, позичив (3) те, що я наводжу, бо лише він сам в протилежність до своїх попередників-поетів виводить у своїх творах Артеміду, як дочку Деметри. З такої причини, кажуть вони, став плавучим той острів. Оце про нього розповідають єгиптяни.

157. Псамметіх царював у Єгипті п'ятдесят чотири роки(1), а двадцять дев'ять із них він облягав Азот, велике місто в Сирії, і він тримав його в облозі, поки не здобув його і не зруйнував. Азот із усіх міст, які нам відомі, найдовше витримував облогу.

158. Сином Псамметіха був Неко(1), який став царем Єгипту. Він перший почав прокладати канал, що йшов у напрямку до Червоного моря, а згодом прокладання його продовжив Дарій, перський цар. Довжина його була в чотири дні плавання, а ширина така, що в ньому могли рівнобіжно пересуватися дві трієри, що йшли на веслах. Воду в цей канал провели з Нілу і трохи вище від міста Бубастія і вона протікала поблизу Патума (2), міста в Аравії, і вливалася в Червоне море. Спершу прокладання каналу велося в тій частині єгипетської рівнини, що доходить до Аравії і продовжується на півдні цією рівниною до гори, що тягнеться навпроти Мемфіса там, де є каменярні. Як раз біля підгір'я цієї гори проходив канал із заходу на схід, а потім ішов крізь ущелини і від гори скеровувався на південь до того місця, звідки дме південний вітер, до Аравійської затоки. Там, де є найкоротша відстань для переправи з Північного моря до Південного, того, що називається Червоним, від гори Касія, де проходить кордон Єгипту і Сирії(3), звідти до Аравійської затоки в цілому є тисяча стадій. Це найкоротший шлях, але канал був значно довший, бо мав багато закрутів. На той час, коли його прокопували, за царя Неко, загинуло сто двадцять тисяч єгиптян. Неко покинув на середині проведення каналу, бо цьому стало на перешкоді пророкування, що він працює на користь варварам. Варварами єгиптяни називають усіх, хто розмовляє не їхньою мовою.

159. Припинивши роботи для проведення каналу, Неко взявся за підготування військових походів і побудування трієр, як для Північного моря, так і для Аравійської

затоки і Червоного моря і їхні корабельні і тепер ще можна побачити. Він використовував ці трієри, де йому треба було, а на суходолі він зіткнувся з сірійцями в Магдолі і переміг їх, а після битви заволодів Кадітом(2), який є великим містом у Сирії. А вбрання, яке він тоді носив, коли відбувалися його завоювання, він послав до мілетських Бранхідів (3) як присвяту Аполлонові. Після того він царював іще в цілому шістнадцять років і помер, передавши свою владу синові Псаммію.

160. Отже, до цього Псаммія(1), коли він був царем Єгипту, прийшли посланці(2) елейців, похваляючись тим, що вони встановили правила олімпійських змагань найсправедливіші та найкращі з усіх, що існують на світі, і вважають, що і єгиптяни, наймудріші люди, не могли б винайти щось краще від цього. Коли елейці, прибувши до Єгипту, оголосили про мету, для якої вони прийшли, тоді цей цар скликав тих, що славилися, як наймудріші серед єгиптян. Зібралися ці єгиптяни і запросили елейців, щоб ті виклали їм усі правила, яких ті додержуються під час змагань. І коли елейці докладно розповіли про все це, вони ще додали, що прибули довідатися, чи можуть єгиптяни винайти щось справедливіше за це. Єгиптяни порадилися і потім запитали елейців, чи їхні співгромадяни допускаються до змагань. Елейці відповіли, що кожен із їхніх співгромадян і всякий інший еллін, який захоче, має право взяти участь у змаганнях. Проте єгиптяни зауважили, що за цими правилами елейці ніяк не можуть забезпечити справедливості. Бо, як вони сказали, зовсім неможливе, щоб вони під час змагань не надали б переваги своєму співгромадянину і цим не скривдили б чужинця. Але, якщо вони хочуть якнайкраще влаштувати змагання за всією справедливістю і з цією метою прибули до Єгипту, то вони їм радять влаштовувати змагання для чужоземних змагальників і так, щоб жоден елєєць не мав права брати в них участі. Таку пораду дали єгиптяни елейцям.

161. Лише шість років царював у Єгипті Псаммій. Він виступив у похід проти Ефіопії і одразу після того помер. Владу від нього успадкував його син Априєс(1). Він після Псамметіха, його прадіда, був найщасливішим із царів, що царювали до того часу, він був при владі впродовж двадцяти п'яти років, і тоді воював на суходолі проти Сідона і на морі проти Тіра (2). Але сталося так, що його спіткало лихо. А трапилося воно з приводу, що про нього я докладніше розповім у моєму оповіданні про лівійські справи(3), а тут скажу коротко. Отже, послав Априєс проти кіренців своє військо і воно зазнало тяжкої поразки, а єгиптяни вирішили, ніби він винуватий у їхній поразці і повстали проти нього, бо гадали, що Априєс навмисне послав їх на певну загибель, щоб вони там загинули, а він після того надійніше владарював над тими, що залишаться (4). Обурені цим, ті, що повернулися живими та друзі вбитих, рішуче повстали проти нього.

162. Довідавшись про те, що сталося, Априєс послав до повстанців Амасія, щоб той їх заспокоїв своєю промовою. Амасій прийшов до них і постарався стримати їх, відвернути від заколоту, але коли він промовляв, один єгиптянин устав за його спиною і надів на нього шолом, і, надягши на нього, оголосив, що він надів на нього шолом, щоб той став царем. Мабуть те, що сталося, таки хотів і сам Амасій, як це довело і його подальше поведження. Бо скоро його обрали на свого царя єгиптяни, він почав

готуватися до походу проти Атріеса. Коли про це дізнався Атріес, він послав до Амасія одного видатного єгиптянина з свого оточення, якого звали Патарбемій і доручив йому привести перед його очі живим Амасія. Коли Патарбемій прибув до Амасія і запросив його прийти до Атріеса (а той був тоді верхи на коні), Амасій привстав і випустив із черева вітер і запропонував Патарбемію взяти оце і віднести до Атріеса. Незважаючи на все це, Патарбемій ще раз запросив його, бо такий був наказ царя, прибути до нього. А той, кажуть, відповів, що вже давно готується прийти і що Атріесові нема чого скаржитися, бо і сам він прийде та інших приведе з собою. Патарбемій із його слів зрозумів, що той гадає зробити і, побачивши підготування, побіг якнайшвидше, бажаючи повідомити царя. Ледве Патарбемій прибув до Атріеса, не привівши з собою Амасія, Атріес, навіть не задумуючись ні на мить, у своєму безмежному гніві дав наказ відрізати Патарбемію вуха і ніс. А коли інші єгиптяни, які ще були на його стороні, побачили одного з найкращих їхніх людей у такий жорстокий спосіб покаліченим, не чекаючи більше ні хвилини, повстали проти Атріеса і приєдналися до інших повстанців, і перейшли на бік Амасія.

163. Скоро Атріес довідався про нове повстання, він почав озброювати своїх найманців, щоб повести їх проти єгиптян. У нього було тридцять тисяч іноземного війська, карійців та іонійців, а його царський палац, великий і вартий уваги, був у місті Саісі. Атріес та його прибічники виступили проти єгиптян, а сам Амасій і його прибічники — проти іноземних найманців. Обидва супротивники зустрілися як раз у міста Момемфія(1) і готові були помірятися силами.

164. У єгиптян існують сім станів(1) і один із них називається стан жерців, другий — воїнів, третій — пастухів, четвертий — свинарів, п'ятий — торгівців, шостий — товмачів і, нарешті, ще стан керманичів (2). Такі стани є в єгиптян, а назви вони одержали від того, чим вони займаються. Ті, що складають стан воїнів, називаються каласірії і гермоті-бії(3) і походять із таких номів, бо весь Єгипет поділено на номи (4).

165. Ось номи гермотібіїв: Бусірітський, Саїтський, Хеммітський(1), Папремітський, острів, що називається Просопітіда, і половина званого Нато. З цих номів походять гермотібії, яких на той час, коли там було найбільше людності, нараховувалося сто шістдесят тисяч (2). Ніхто з них ніколи не навчається якомусь звичайному ремеслу, але вони займаються виключно військовою справою.

166. А тепер номи каласіріїв: Фіванський(1), Бубастідський, Афтітський, Танітський, Мендесійський, Себеннітський, Атрібітський, Фарбай-тітський, Тмуїтський, Онуфітський, Анусійський, Міекфорітський (цей ном має в своєму складі острів навпроти міста Бубастія). Отакі номи каласіріїв, і коли вони мали найбільше людності, то вона доходила до двохсот п'ятдесяти тисяч. Каласіріям також забороняється займатися будь-якими ремеслами, але вони мусять управлятися у військовому мистецтві і воно переходить від батька до сина.

167. Якщо таких звичаїв навчилися від єгиптян і елліни, про це я не можу сказати з певністю, оскільки бачу, що і фракійці, і скіфи, і перси, і лідійці, і майже всі варвари вважають за менш вартими поваги тих, що займаються ремеслами(1) і їхніх нащадків,

та, навпаки, вважають за благородних тих, що нехтують такою ремісницькою працею, і найбільш шанують тих, хто займається військовою справою. Хоч як би то було, такий звичай мають і всі елліни, і зокрема лакедемонці, а найменш за всіх зневажають ремісників корінфяни.

168. Лише оці військові серед усіх єгиптян, крім жерців(1), мають виключні привілеї, а саме: кожному з них дається дванадцять ділянок(1) землі, що їх позбавлено всіх податків. А кожна ділянка чотирикутна і кожна її сторона завдовжки в сто єгипетських ліктів, а єгипетський лікоть рівний самоському. Такі привілеї мали всі вони без винятку, а іншими користувалися від випадку й до випадку лише деякі з них і ніколи ті самі. Отже, щороку якась тисяча каласіріїв і гермотібіїв становила особисту охорону царя і їм крім земельної ділянки давалося кожному щодня: смаженої пшениці(3) вагою в п'ять мін, дві міни яловичини, чотири аристери вина (4). Така була плата царевим охоронцям.

169. Ідучи один назустріч одному, Априес(1) на чолі найманців і Амасій на чолі всіх єгиптян, підійшли до міста Момемфія, і там відбулася битва. Найманці билися завзято, але їх було менше, ніж супротивників, і тому вони зазнали поразки. Кажуть, що Априес гадав, ніби ніхто, навіть сам бог, не міг позбавити його царської влади. Таким непохитним він уважав своє становище. Незважаючи на це, він був переможений у битві і потрапив у полон. Його було перевезено в Саїс, саме в той дім, що перед тим був його власний, але тоді став царським палацем Амасія. Там він жив деякий час у тому палаці й Амасій добре їм піклувався. Проте нарешті, єгиптяни почали ремствувати, мовляв, не гаразд йому тримати в себе запеклого їхнього та його ворога, і через це він видав Априеса єгиптянам, а вони його задушили і потім поховали його в родинній гробниці. А вона в святилищі Афіни, дуже близько від храму, праворуч від входу. Мешканці Саїса всіх царів, що походили з їхнього ному, ховали всередині святилища. Хоч могила Амасія розташована трохи далі від храму, ніж могила Априеса та його предків, все ж таки й вона на подвір'ї святилища (2). Це складена з каміння велика колонада, колони якої мають форму пальм і вона прикрашена також і ще іншими оздобами. Всередині цієї колонади є двері з двома стулками, а за ними покійницький склеп.

170. Є також у Саїсі в святилищі Афіни і та гробниця, назви якої я не вважаю за побожне вимовити в даному разі(1). Вона знаходиться за храмом і розташована вповдовж всієї стіни цього храму. А в священній окрузі підноситься великі кам'яні обеліски і є там ще озеро з чудово оздобленими кам'яними закраїнами (2) і воно таке велике, мені здалося, як озеро на Делосі, що його називають Колесоподібним.

171. Біля цього озера вночі відбуваються образотворчі вистави його страждань, які єгиптяни називають містеріями(1). Щодо них я знаю більше, тобто про подробиці цих вистав, але краще я дотримуватиму релігійного мовчання. Так само про таїнства Деметри, що їх елліни називають тесмофоріями (2), і про це свято я дотримуватиму мовчання, за винятком того, що мені дозволить висловити моя побожність. Ті, які принесли ці таїнства з Єгипту і навчили їх жінок пеласгів, були дочками Даная. Проте,

коли згодом у населенні Пелопоннесу відбулися зміни, і воно під тиском дорійців змушено було переселитися, зникли ці таїнства і їх зберегли тільки ті пелопоннесці, які залишилися в країні і не переселилися, тобто аркадяни.

172. Після скинення Апріеса царем став Амасій(1). Він походив із Саїтського ному, а його рідним містом був Сіуф. Спочатку єгиптяни зневажали Амасія і він зовсім не був їхнім улюбленцем через те, що він був простолюдином, а не з великоможної родини. Проте згодом Амасій привернув до себе їхню повагу своїм розумом, удавшись до хитрощів. Багато було в нього дорогоцінних речей і серед них був також золотий таз для обмивання ніг (2), у якому сам Амасій і його гості мали звичку щоразу обмивати ноги. Цей таз він розбив на дрібки і зробив із них статую бога, яку поставив у місті на видному місці. Єгиптяни юрбою приходили до статуї і віддавали їй велику шану. Коли Амасій довідався про те, що роблять городяни, він запросив єгиптян до себе і довів їм, що цю статую зроблено з таза для обмивання ніг, у який єгиптяни перед тим блювали і випускали сечу, і в якому обмивали ноги, а тепер вони ставляться до нього з великою повагою. Отже, тепер, сказав він їм, те, що сталося з тазом, сталося із ним, бо якщо перед тим він був простолюдином, тепер він став їхнім царем і їм треба його шанувати. Ось у такий спосіб він прихилив до себе єгиптян і вони стали його вірними відданцями.

173. Ось який порядок у веденні державних справ завів Амасій. Вранці, до того, як площа наповнюється народом(1), він ревно займався справами, що про них йому доповідали, а згодом він випивав і розважав своїх співтрапезників, був нерозважливим і дотепним(2). Такою його поведінкою були незадоволені його друзі і робили йому зауваження і казали: "Царю мій! Ти не добре поводишся, займаючись такими нікчемними справами. Треба було б, щоб ти з серйозним виглядом сидів цілий день на своєму величному троні і займався державними справами. Тоді б і єгиптяни знали, що в них є керівником велика людина, і про тебе йшла б добра слава. А тепер те, що ти робиш, зовсім не личить цареві". Тоді він на це так відповідав: "Лук, ті, що його мають, коли їм треба буває його використати, його натягають, а коли закінчується їхня справа, вони його ослабляють. Коли б він був постійно натягнутим, то він неодмінно зламався б, і вони не змогли б його використати в разі потреби. Так створено і людину: якби вона схотіла займатися виключно серйозними справами і не дозволяла собі, коли настане хвилина для неї розважитися, не дала б собі волі, то вона остаточно збожеволіла б або занепала духом. Оце я знаю і тому роблю і те й інше в свій час". Так він відповів своїм друзям.

174. Переказують, що Амасієві, коли ще був простою людиною, подобалося випивати і жартувати, і він зовсім не був ще серйозною людиною. А коли внаслідок пиття та гулянок він витратив усі свої гроші, то почав вештатися туди й сюди і займатися крадіжками. Ті, які твердили, що в нього є їхні речі, а він це заперечував, часто відводили його до пророчого святилища, що було в їхній області, і, природно, багато разів божество його викривало, але також нерідко виправдовувало. Коли згодом він став царем, то він так поводився. Святилища всіх тих богів, що його виправдовували, ніби він не був злодієм, він залишав поза увагою, не давав їм нічого

для ремонту, не відвідував їх для жертвоприношень, гадаючи, що вони нічого не варті, бо їхні оракули брехливі. Навпаки, він піклувався про святилища всіх тих богів, що засуджували його, як злодія, бо вважав, що вони справжні боги і їхні оракули правдиві.

175. Перед усім він побудував у Саїсі на честь Афіни чудові пропілеї. Вони значно перевершували все, що подібного зробили всі його попередники, як щодо висоти і довжини, так і щодо розмірів і якості каміння, що було використано для будови. Згодом він присвятив богам також великі статуї(1) та величезних людоподібних сфінксів і наказав привезти ще інші великі кам'яні брили для будування (2). За його наказом привезли ці брили одні з каменярень, що навпроти Мемфіса, інші величезних розмірів, із міста Елефантіни (3), яке розташоване на відстані від Саїса приблизно двадцяти днів плавання. Але те, що викликало найбільше моє здивування і навіть більше за все, це, що він наказав перевезти з міста Елефантіни невеличкий храм, зроблений з одного каменю. Перевезення його тривало три роки, і для нього було призначено дві тисячі людей, які всі були з стану стерничих. Довжина цього храму зовні — двадцять один лікоть, ширина — чотирнадцять ліктів і висота — вісім ліктів. Це його зовнішні розміри, цього монолітного храму, а всередині його довжина — вісімнадцять ліктів і ще пігон, ширина — дванадцять ліктів і висота — п'ять ліктів. Цей малий храм знаходиться поблизу входу до святилища і ось чому: кажуть, що його не втягли всередину святилища. Поки його тягнули, головний будівник, який увесь час був зайнятий і страшенно втомився, зойкнув, а Амасій почув щось недобре і не дозволив далі тягти цей моноліт. Проте розповідають також, що один із людей, які пересували цю кам'яну брилу важілями, був розчавлений під нею, і через цей нещасний випадок брилу не втягли всередину святилища.

176. І в інші святилища, гідні уваги, пожертвував Амасій твори мистецтва, які варто побачити з огляду на їхню величину, і серед них є величезна статуя в Мемфісі, що лежить на спині(1) перед храмом Гефес-та, довжина якої сімдесят п'ять стіп. На тому ж постаменті поставлено дві великі статуї з ефіопського каменю, кожна заввишки в двадцять стіп, одна з одного боку тієї величезної, що лежить, а друга — з іншого. В Саїсі є ще одна кам'яна статуя, що лежить так, як і та, що в Мемфісі. Отже, і те святилище, яке є в Мемфісі, присвячене Ісіді, Амасій добудував, і воно велике і варте огляду.

177. Кажуть, що за царювання Амасія вся країна процвітала, як ніколи перед тим, і щодо того, що дає людям ріка, і щодо врожаїв на полях, і щодо добробуту людей, і що тоді в Єгипті було двадцять тисяч залюднених міст. Амасій установив ще такий закон для єгиптян: кожен єгиптянин щороку мусив оголошувати номархові свій прибуток. А той, хто цього не робив і не доводив, що він живе на згідні з законом прибутки, той підлягав смертній карі(1). Цей закон запозичив у єгиптян афінянин Солон і завів його в Афінах, і афіняни додержують цього закону, вважаючи його бездоганим.

178. Амасій був дуже прихильним до еллінів(1) і виявляв різні ознаки своєї прихильності до них узагалі та зокрема до тих, що прибували в Єгипет. Він передав їм місто Навкратиду, щоб вони там жили. А тим, які не хотіли там жити, а приїжджали в

торговельних справах, він відвів місця, де вони могли побудувати святилища богів і жертовники. Найбільше з цих святилищ, і найславніше, що його найчастіше відвідували, називалося Елленіон (2). Його побудували спільно такі міста: іонійські міста — Хіос, Теос, Фокея і Клазомени, дорійські — Родос, Кнідос, Галі-карнасс і Фаселід, а з еолійських лише Мітілена (3). Їм належить ця священна округа і вони призначають начальників над торгівлею. Інші міста, які твердять, ніби вони брали участь у заснуванні цього святилища, твердять, не маючи на це жодного права. Окремо від інших і самотійно егінці побудували святилище Зевса, а ще одне святилище Гери побудували самосці і ще третє святилище Аполлона побудували мілетяні.

179. За давніх часів лише Навкратіда була відкритим для торгівлі портом, а іншого ще не було в Єгипті. І якщо хтось припливав до якогось іншого Нільського гирла, він був зобов'язаний скласти присягу, що він мимо волі прибув туди, а склавши присягу, мусив на тому ж судні повертатися і плисти до Канобського гирла, якщо це йому дозволяли супротивні вітри, перевантажувати товари на човни і об'їжджати всіма каналами Дельти перед тим, як прибути в Навкратіду. Отакі привілеї мала Навкратіда.

180. Коли амфіктіони взяли підряд за триста талантів на відбудову храму, що тепер є в Дельфах (бо той, який був перед тим, випадково згорів(1)), лише на пай Дельфів було визначено четвертину всього підряду. Дельфійці обходили місто за містом і в такий спосіб із Єгипту одержали найбільшу суму, бо Амасій дав їм тисячу талантів галуни, а еллінська громада Єгипту — двадцять мін.

181. Амасій зав'язав взаємну приязнь і союз із кіренцями(1), захотів навіть узяти собі жінку від них, або тому, що бажав мати за жінку еллінку, або просто з прихильності до кіренців. Одружився він, як одні кажуть, із дочкою Батта (2), а інші кажуть, із дочкою Аркесілая, а ще інші — з дочкою Крітобула, знатного громадянина, ім'я якої було Ладі-ка. Коли Амасій спав із нею, він не міг злягтися, але з іншими жінками він злягався до того без перешкод. І оскільки таке становище тривало довгий час, Амасій сказав цій Ладіці: "О жінко! Ти мене заворожила і за це ти мусиш загинути найгіршою смертю, якою будь-коли могла загинути жінка". А Ладіка, оскільки Амасій, скільки вона не протестувала, зовсім не думав стримати свій гнів, пообіцяла Афродіті, якщо вночі з нею з'єднається Амасій (бо богиня обороняла її від нещастя), послати в Кірену статую. І одразу після її обіцянки з нею з'єднався Амасій. І відтоді і надалі, щоразу, коли він наближувався до неї, злягався, і він ніжно після того покохав її. Ладіка виконала свою обіцянку і послала в Кірену статую і вона там стоїть і ще за моїх років поза містом кіренців. Цю Ладіку, коли Камбіс став владарем Єгипту і довідався, хто вона така, відіслав до Кірени, не завдавши їй ніякої шкоди (2).

182. Амасій послав пожертвування в еллінські краї. В Кірену він послав позолочену статую Афіні і ще одне зображення його самого написане фарбами. В Ліндос він жертвував у храм Афіні дві кам'яні статуї і ще один льняний обладунок, гідний уваги. На Самос у храм Гери він жертвував два своїх дерев'яних зображення(1), які ще за мого часу стояли у великому храмі за дверима. На Самос він послав жертвування заради приязні, якою він був пов'язаний із Полікратом, сином Айяка. А

в Ліндос він послав не заради приязні, а тому, що святилище Афін в Ліндосі(2), як кажуть, було засновано дочками Даная, які прибули туди на судні, коли тікали, переслідовані синами Єгипта. Такі пожертви зробив Амасій. Він перший заволодів Кіпром і змусив його мешканців виплачувати йому данину (3).

ПРИМІТКИ

Книга II. Евтерпа

1.1. Кір, син Камбіса I і батько Камбіса II, помер улітку 529 р. до н. є.

1.2. Геродот не розповідає про заворушення та повстання, що сталися в Персії після смерті Кіра. В останньому розділі "Виховання Кіра" Ксенофонт (430-354) повідомляє, що і після смерті Кіра в перській державі почалася анархія.

1.3. Кассандана — дочка Фарнаспа з роду Ахеменідів. Перські царі мали звичай [440] одружуватися з членами своєї родини. Геродот навмисне наводить ім'я матері Камбіса і підкреслює її походження, бо єгиптяни наполягали на тому, що вона була шляхетною єгиптянкою (кн. III, розділ I).

1,4. Згідно з Ксенофоновим "Вихованням Кіра" Кір тоді вже підкорив Єг-япет. Геродот повідомляє, що Кір надумав виступити в похід проти єгипетського царя Амасія (570— 526 до н. є.), бо той був союзником Креза.

2.1. Фараон Псамметіх I (664-610 до н. є.) нібито вчинив такий експеримент для розв'язання питання про найдавніший народ світу. Піддослідні хлопці наслідували бекання кіз. Можливо, цей переказ спочатку був жартом, створеним для висміювання наївних претензій єгиптян бути найдавнішим народом світу. У фрігійських написах справді зустрічається таке слово. Поет шостого ст. до н. є. Гіппонакт писав, що словом "бекос" кіпріоти називають хліб. Грецька транскрипція Псамметіхос досить точно передає ієрогліфічне написання імені цього фараона щодо приголосних (р-з-т-І-к).

2.2. Мемфіс (єгипетська назва Менфе), його богом — покровителем був Птах, а покровителем Фів (єгипетська назва Не) був Амун (Амон), або Амон-Ра, покровителем Ге-ліополя (єгипетська назва Он) був Ре (Ра). Мемфіс був столицею Долішнього Єгипту, а Фіви — столицею Горішнього Єгипту. Геліополь був важливим релігійним центром давнього Єгипту. Згідно з грецькими переказами, Піфагор, Солон і Платон училися мудрості в жерців Геліополя.

3.1. Тут ідеться про жерців єгипетського бога Птаха, якого Геродот ототожнює з грецьким Гефестом, бо Птаха вважали також богом ремесел.

3.2. Найзначнішим святилищем єгипетських Фів було святилище Амона-Ра (Амуна-Ре), яке Геродот називає храмом Зевса. Руїни цього святилища в сучасному Карнаку.

3.3. Зрозуміти це місце нелегко. Є припущення, що Геродот мав на думці тут містерії, вважаючи, ніби вони скрізь однакові. Йому, очевидно, здавалося, що розповідати про таємниці єгипетських містерій так само не личить, як і про таємниці грецьких містерій.

4.1. Складність узгодження місячного та сонячного календарів полягає в тому, що місячний рік складається з 354 днів, 8 год., 48 хв. та 3бсек., а сонячний рік має 365 днів, 5 год., 48 хв. та 48 сек. Єгипетський рік починався 19 липня, коли сходила зірка

Сіріус і починалося розлиття Нілу, та продовжувався до наступного розлиття. В Єгипті рік поділявся на три частини: розлиття, сівба та жнива. Давньогрецький рік мав у собі 12 місячних (лунарних) місяців, 6 місяців по 30 днів та 6 по 29, а за кожні 3, 5, 8 років восьмирічного циклу додавався один "вставний" (емболімос) місяць, так званий "Посейдеон Другий".

4.2. Звичайно, Геродот помилявся, гадаючи, ніби імена богів були запозичені греками в єгиптян. Проте серед 12 олімпійських богів лише ім'я владаря Олімпу Зевса індоевропейського походження, так само як і римського Юпітера ("батька-неба") і ще Деметри ("матері-землі"). З інших давньогрецьких богів індоевропейську етимологію мають імена Діоніса ("Зевс із Ніси"), Діоскурів ("сини Зевса"). Пана (покровителя худоби). Жодне ім'я не було єгипетського походження.

4.3. Навіть давнім грекам не вдалося встановити повну відповідність між єгипетськими та їхніми божествами, хоча в Геродота подекуди зустрічаються ототожнення, як, напр., вище: Птах-Гефест, а фіванського бога Амона він називає Зевсом. На відміну від грецької додекади (12 олімпійських богів) у єгиптян були тріади (трійки) богів, як, напр., Осіріс (Усір), Ісіда (Ісе), Гор (Хор.) Навряд чи можна з'ясувати, чому, напр., давні греки ототожнили бога Хершефа ("той, що перебуває на своєму озері") з своїм Гераклом і назвали місто, де його шанували, Гераклеополем (див.: Коростовцев М. А. Религия древнего Египта,— М., 1976.— С. 105).

4.4. Це Геродотове твердження також пов'язане з ідеєю про те, що давні греки завдячували своєю культурою єгиптянам. Звичайно, не можна заперечувати, що деякі запозичення були, але не такі, як зазначено Геродотом. Істотніші зв'язки були в греків із народами Близького сходу, а не з Єгиптом.

4.5. Фараон Мін (Єгипет. М-п-) називається першим царем людиною, бо за свідченням єгипетських жерців його попередниками були божественні царі, останнім із яких був Гор, син Осіріса (р. 144). Про Міна розповідається в розд. 99.

4.6. Тут "нижче озера Мойріди" означає на півночі від нього, ближче до моря.

4.7. Голова, або верхній кут Дельти поблизу міста Мемфіса, там, де Бахр-ель-Юсуф, відокремлюється від основного річища Нілу. Грекам було відомо, що ріки можуть утворювати дельти. Справді, весь Єгипет по обох берегах Нілу аж до першого катаракту (перепадку) було утворено річковими намулами протягом кількох тисяч років.

5,1. Цей "дар ріки" (Нілу) став крилатим виразом. [441]

6.1. За свідченням Страбона довжина схойну (гр. схойнос) варіювалася від 30 до 120 стадій, а стадій пересічно дорівнював 177,6 м. Із інших джерел можна зробити висновок, що схойн був завдовжки 445,20 м. Геродот уважав довжину єгипетського схойна в 60 стадій, через це він перебільшив довжину середземноморського узбережжя Єгипту, яка насправді дорівнювала 2,200 стадіям, а не 3,600.

6.2. Місцевість Плінтіна була розташована там, де згодом було побудовано Александрію біля озера Мареотіди.

6.3. Озеро Сербоніда тепер не існує. Його береги були небезпечні, бо були багnistими.

8.1. Під Червоним морем (Ерютра таласса) тут мав на увазі Індійський океан, який, на думку Геродота, на півдні обмиває Лівію.

8.2. Тут Геродот, очевидно, не розрізняє Аравійський півострів і Аравійську пустелю, яка простягається на сході Єгипту, між Нілом і Червоним морем.

8.3. Критики тексту пропонують виправлення тексту: "і десяти", вважаючи, що відстань від Геліополя до південного кордону Єгипту згідно з Геродотом дорівнює $13(2)/3$ дня, тобто 9 днів від Геліополя до Фів, від Фів до Елефантіни $3\frac{1}{2}$ Аня та ВІД Елефантіни до південного кордону (до першого водоспаду за Сіеною, сучасним Ассуаном) — $\frac{1}{3}$ Аня-

8.4. Ширину долини тут перебільшено. Це, звичайно, пояснюється тим, що Геродот подорожував переважно на річковому судні і на око оцінював відстані.

9.1. Згідно з Геродотом це становить 540 стадій у день. Отже вся відстань від моря до Елефантіни має бути $14(2)/3$ дня. Однак у розділі 175 згадується, що подорож рікою до моря лише до Саїса триває 20 днів. Слід припустити, що Геродот міг подорожувати на якомусь швидкохідному судні. Подорож від Геліополя до Фів на судні відбувалася приблизно за 12 днів.

9.2. Геродот згадує тут місто Елефантіну, а не острів (16), на Нілі, що залишився поза його увагою.

10.1. Затока поблизу Іліона, яку утворювало злиття річок Сімоенту та Сксімандру.

10.2. В області Тевтранії ріка Каїк.

10.3. Ріки Каїстр і далі на півдні Меандр (Маяндрос).

10.4. Згадані Геродотом в розділі 17 гирла: Пелусійське, Канобське, Себеннітське, Саїтське, Мендеське.

11.1. Під цією морською затокою розуміється Червоне море.

11.2. Під Червоним морем (Ерютра таласса) тут розуміється Індійський океан.

11.3. Геродот правильно підрахував довжину Червоного моря, але неправильно визначив його ширину, насправді вона значно вужча. Очевидно, він сплутав ширину Суецької затоки і власне Червоного моря.

11.4. Колишня затока охоплювала не лише дельту Нілу, а й значну частину нільської долини. Геродот уважав, що обидві затоки було розташовано рівнобіжно одна до одної і їх відокремлювала лише вузька смуга суходолу.

11.5. Геродот уважав, що історія Єгипту тривала до його часу 20 000 років.

11.6. Тут Геродот хотів сказати, що те, що сталося з Єгиптом, могло б статися і з Аравійською затокою, і навпаки.

12.1. Треба віддати належне Геродотові щодо його геологічних спостережень, які в основному виявляються правильними. Проте щодо пісків, він, звичайно, помилявся, бо вони і за давнини охоплювали значну частину єгипетської території.

12.2. Справді, зрошувана Нілом єгипетська земля була чорною і тому одна з давніх назв країни була "Чорна країна" (єгипетською мовою Та — Кем — т). Сучасна Арабська назва Єгипту "Міср", а біблійська назва "Міцраїм" (тобто "Двоє Єгиптів" — Горішній та Долішній (по-єгипетському Та — Кем і Та — Мех).

13.1. Про фараона Мойрія ідеться в розд. 101.

13.2. Із тексту можна зрозуміти, що між відвіданням Єгипту і написанням цієї книги про Єгипет ("Єгипетського логосу") проминув деякий час. Можливо цей "Єгипетський логос" було написано вже після закінчення всіх подорожей.

13.3. За Геродотом фараон "Мойріс" був на два покоління старший від Протея, тобто він був сучасником троянської війни, а за давнім переказом ця війна відбувалася у XII чи XI ст. до н. є. Якщо цей фараон є тотожним із фараоном XII династії (2000-1785 до н. є.) Аменемхетом III, то він царював задовго до згаданої троянської війни. Крім того, Геродот помилявся, гадаючи, що висота поводей настільки змінилася за історичний час.

13.4. Висота нільської води вимірювалася "нілометром" поблизу Мемфіса.

13.5. Геродот не знав, що річище підвищується разом із підвищенням берегів ріки.

14,1. Лише в небагатьох частинах Дельти не орали землі. [442]

14,2. На пам'ятниках єгипетського образотворчого мистецтва фігурують вівці, які чавлять зерна, а на одному могильному пам'ятнику у Фівах зображено свиней, що молотять збіжжя. Отже, єгипетські пам'ятники підтверджують слова Геродота. З такою ж метою використовували віслуків та биків.

15.1. Тут Геродот, очевидно, натякає на Гекатея, який можливо вважав, що лише Дельта була власне Єгиптом.

15.2. Спостережну вежу Персея згідно з Страбоном було розташовано на сході від Больбітінського гирла, яке не було крайнім західним гирлом Нілу на відміну від Канобського гирла. Очевидно, в даному разі Геродот помилився.

15.3. "Засольні" (тарихеї), тобто басейни для засолювання риби.

15.4. Пелусійське гирло крайнє на сході, східні "ворота" Єгипту.

15.5. Згідно з міфом Менелай заснував місто Каноб на пам'ять про свого стерничого, якого там укусив змії.

15.6. Якщо єгиптяни з'явилися в своїй країні лише після сформування Дельти, тоді безтямно твердити, що єгиптяни найдавніший народ на світі.

15.7. Геродот гадав, що єгипетська культура спочатку виникла в Горішньому Єгипті і звідти поступово поширилася на Долішній Єгипет, оскільки Дельта утворилася пізніше. Ця його думка знаходить підтвердження в зв'язку з виявленням гробниць першої династії (третє тисячиріччя до н. є.) в Абідосі.

16,1. Якщо, згідно з твердженням іонійців, Єгипет це лише Дельта, то він не належав ні до Лівії, ні до Азії і був четвертою частиною світу.

17.1. Геродот гадав, що Єгипет є країною, не поділеною на дві частини, на відміну від іонійців, які гадали, ніби одна частина його розташована в Азії, а друга в Африці (Лівії). Він також гадав, що межею цих двох континентів не є Ніл, але межі Єгипту. Проте він не уточнив, до якого континенту належав Єгипет.

17.2. Сім гирлів Нілу від сходу до заходу називалися: 1) Пелусійське, 2) Танітійське (або Саїтійське), 3) Мендесійське, 4) Буколійське, 5) Себеннітське, 6) Больбітійське, 7) Канобське (або Навкратійське).

18.1. Місто Марей на березі Мареотійського озера, на західному кордоні Єгипту.

18.2. Місто Апіс було розташоване десь поблизу Навкратіди.

19.1. Лише в області Фаюмського оазису так далеко заходить повідь Нілу. Можливо, Геродот мав на увазі Дельту, де Ніл затоплює не лише саму Дельту, але й землі навколо неї.

19.2. Повідь там, де Голубий Ніл уливається в Білий Ніл (у Судані біля сучасного міста Хартум), починається напочатку квітня і доходить до Дельти (десь біля сучасного Каїра) наприкінці червня. З того, що Геродот не звернув уваги на зміну кольору води в Нілі, можна зробити висновок, що він не спостерігав початку поводи. Літнє сонцестояння буває 22 червня.

19.3. Тут у Геродота йдеться про те, що з півночі вітерці не віють навпроти течії Нілу. Протилежне явище буває лише один раз за 12 днів.

20.1. Геродот уважав, що думки Фалеса та Гекатея не заслуговують на увагу, щоб варто було їх спростовувати.

20.2. Фалес пояснював поводи Нілу дією північних щорічних вітрів. Спростовуючи його думку, Геродот мав рацію. Що ж до інших рік Лівії, тобто Африки та Сирії, то серед них нема таких, які б мали напрям течії з півдня на північ.

21.1. Тут Геродот має на увазі розповідь Евтімена з Массалії (там тепер м. Марсель), який наприкінці VI ст. до н. є. побачив на західному узбережжі Африки гирло якоїсь ріки (можливо це був Сенегал), де під час сезону дощів утворювалася лагуна прісної води і в ній жили бегемоти та крокодили. Він гадав, що це було джерело Нілу і що північно-східні вітри заганяли води "ріки" Океану до гирла відкритої ним ріки.

22.1. Ця думка була висловлена Есхілом, Евріпідом та філософом Анаксагором і вона була близькою до істини. Нільські поводи спричиняються йочасти від тропічних дощів ефіопського нагір'я, а почасти від розтавання снігів на горах навколо великих озер східної Африки. Геродот не погоджується з цією правильною думкою, наводячи проти неї свої доводи.

23.1. Тут Геродот знову має на увазі Гекатея, який підтримував погляд про те, що Океан це ріка, що обтікає коло земель. Геродот цілком обгрунтовано відкидає цей погляд.

24.1. Ідеться про природний шлях сонця із сходу на захід. Згідно з уявленнями Геродота планета Земля — це рівна площа, над якою проходить своїм дугуватим шляхом сонце.

24.2. Тут "Верхня Лівія" означає краї, найбільш віддалені від моря, тобто на [443] крайньому півдні. Думку про те, що бурі впливають на хід сонця, висловив сучасник Геродота філософ Демокріт, який допускав також вплив на сонце місяця та зірок.

25.1. Тут Геродот детальніше викладає свій погляд, ніж у розд. 24. З нього випливає, що звичайна висота води Нілу — це висота літньої поводи, а зимове зниження води — це виняток.

25.2. Південний вітер (Нотос) і південно-західний (Ліпс) у Греції приносять із собою дощі, але цього не буває в Єгипті. На це Геродот не звернув уваги.

25.3. Тут Геродот натякає на теорію Фалеса, згідно з якою сонце і зірки годуються водяними парами.

25.4. В даному разі Геродот помиляється, бо йому були невідомими інші ріки, що витікали з тропічної Африки.

26,1. "Там унизу" означає в Ефіопії.

27,1. Геродот хотів застосувати свою теорію для пояснення, чому вітри не віють на Нілі (розд. 19). Він уважав за неможливе, щоб там вітри віяли з півдня, бо в південних краях дуже жарко. Він не знав, з якої причини дмуть вітри.

28.1. Богинею-покровителькою міста Саїс була Нейт, яку греки ототожнювали з своєю Афіною Палладою, бо обидві богині були причетні до ткацтва. Проте Нейт, іноді ідентична з богинею Хатхор (відповідною до грецької Афродіти), була також богинею полювання, мала своїми атрибутами лук і стріли, як грецька Артеміда.

28.2. Ніл (Нейлос) — це грецька назва ріки і в давньогрецькій мові від цієї назви було створено чимало похідних імен (навіть і в нашому іменослові було власне ім'я Ніл). Давні єгиптяни називали свою ріку та її бога Хапі (умовне читання назви). Звідки витікає Ніл, залишалося запитанням без відповіді до середини XIX ст. У розд. 29 Геродот повідомляє, що він відвідав місто Елефантіну, щоб довідатися про джерело Нілу, а в Саїсі скарбник священної скарбниці Афіни нібито жартома розповів йому про це джерело. Цю розповідь скарбника намагалися всіляко розтлумачити сучасні дослідники. Найправдоподібніше з цих тлумачень таке, що в розповіді йшлося про міф того часу, коли єгиптяни ще не знали нічого про країну, розташовану далі на південь від першого водоспаду (катаракту). Водоверть, що утворювалася біля Елефантіни, навіяла їм думку про те, що там було джерело Нілу. З цього могла виникнути і думка про те, що частина води звідти витікала на південь.

28.3. Грецька назва міста Сіена відповідає сучасній назві Асуан, де тепер побудовано греблю. Це було прикордонне місто, де за часів Геродота перебувала перська залога.

28.4. Відомий французький єгиптолог Гастон Масперо (1846-1916) пояснив назву "Крофі", як "печера Нілу", а "Мофі", як "вода Нілу" (йдеться про божество ріки, про єгипетського Хапі).

29.1. Опис подорожі Нілом відповідає дійсності. Тепер уже не можна почути гуркотіння водоспаду після побудування Асуанської греблі.

29.2. Очевидно, тут не йдеться про острів Філі (Філай), що був "спільним житлом ефіопів і єгиптян", близький до Елефантіни.

29.3. Великого озера там уже нема, але Ніл на півдні від Філі значно розширює своє річище недалеко від сучасної греблі.

29.3. Ці надводні та підводні скелі вже за сучасним кордоном Єгипту, за другим водоспадом там, де сучасне місто в Судані Ваді Хальфа на краю Нубійської пустелі.

29.4. Мабуть, тут у Геродота йдеться не про місто Мерое, а про місто Напата, бо Мерое було розташоване між п'ятим і шостим водоспадами, Напата між третім і четвертим водоспадами. Відстань між Сіеною та Мерое була майже така, як указана

Геродотом.

29.5. Бога Амона греки ототожнювали з Зевсом, а Осіріса з Діонісом. В місті Напата було пророче святилище бога Амона.

30.1. Про перебіжчиків або дезертирів згадують також інші письменники. Ератосфен (прибл. 275-194 до н. є.) називає їх сембритами, тобто прибульцями. Важко встановити єгипетський відповідник цього "асхам". Можливо, що слова із значенням "ліворуч" та "перебіжчик" були схожі за звучанням.

30.2. Число цих дезертирів із стану воїнів неймовірно перебільшено.

30.3. Ідеться про родючу країну Ефіопії (тобто Судану), яка називається Сеннаар.

31.1. Геродот гадав, що Ніл до Елефантіни тече з заходу. Ця його помилка пояснюється тим, що Ніл згинається між Фівами і Абідосом, ухиляючись від напрямку просто на північ, на захід до Абідосу (і також між третім та четвертим водоспадами на південний захід, але про це Геродот, звичайно, не знав).

32.1. Ця згадка може свідчити про те, що Геродот відвідав Кірену, але, звичайно, якогось мешканця Кірени він міг зустріти і в Єгипті. [444]

32.2. Етеарх — грецька передача власного імені ефіопського фараона XXV династії (715-664 до н. є.) Тахарка, якого Геродот називає "царем аммонійців", тобто мешканців Аммонія, міста в Лівії (там, де оазис Сіва) з пророчим святилищем бога Аммона (Амуна), ототожнюваного греками з Зевсом. У святилищі була статуя бога Аммона з баранячею головою, як і бог Хнум.

32.3. Насамони торгували з племенами центральної Африки, але відомі були також як розбійники.

32.4. В Геродота йдеться про Великий Сірт (Сюртіс). Малий Сірт був йому невідомий.

32.5. Тобто на півночі їх обмежує Середземне море.

32.6. Мис Солоент — це, очевидно, мис Спартел у сучасному Марокко, поблизу Танжера.

32.7. Щодо трьох частин північної Африки сказано в кн. IV, розд. 181.

32.8. Це означає, що вони йшли на захід, але там вони побачили б лише пустелю, а потім дійшли б до Атлантичного океану.

32.9. Тепер справжніх пігмеїв можна зустріти лише в Ітурійських лісах у Конго. Карлики були при дворах фараонів ще за часів Давнього царства. Про карликів-пігмеїв є згадки ще в давньогрецькому епосі. ,

32.10. Болота, звичайно, існують біля всіх рік тропічної Африки, зокрема на берегах ріки Нігер. Про яке місто там ішлося, залишається невідомим

32.11. Давні греки вважали, що крокодили живуть лише в Нілі. Коли Александр Македонський побачив їх у ріці Інд, він подумав, що відкрив джерела Нілу.

33.1. Думка Геродота про те, що джерела Нілу мали бути десь у західній Африці, базується на порівнянні Нілу з Дунаєм (Істром), тобто як Дунай перетинає Європу, беручи початок на заході, а на сході вливаючись у море, так повинно бути і з Нілом. Підтвердження цього він знаходив і в розповіді Етеарха про насамонських

мандрівників.

33.2. Про Істр сказано в кн. IV, розд. 48-50. На думку Геродота, Істр витікав із крайнього заходу Європи. Такої самої думки був і Арістотель.

33.3. Чи існувало місто Пірена, нема певних відомостей. Залишається під знаком запитання, чи від цієї назви одержало свою назву Піренейське пасмо.

33.4. Гераклові стовпи за часів Геродота вважалися за крайню західну межу Європи. Це Гібралтарська скеля і скеля на протилежному березі протоки в Африці. Який народ називався кінесіями, не можна встановити. Піренейський півострів до його остаточного завоювання римлянами залюднювали різні племена іберів та кельтів.

34.1. Гірська Кілікія в Малій Азії не розташована на тому ж меридіані, що й гирла Нілу. Лише гирла Істру (Дунаю) та гирла Нілу розташовані приблизно на одному меридіані.

34.2. Зіставлення рік у Геродота базується на принципі симетрії, якого він додержується в своїх географічних теоріях, але при цьому він намагається не відходити далеко від дійсності.

35.1. Ці розділи, 35-98, зберігають своє значення для сучасної єгиптології, бо вони містять у собі відомості про Єгипет часів перського панування, про який мало відомо з інших джерел.

35.2. Для Геродота характерне переконання в тому, що в Єгипті все має бути протилежним до всього, що є звичайним у всіх інших людей. Це переконання змушує його робити хибні узагальнення і вважати винятки за правила. ,

35.3. Це зауваження пояснюється, очевидно, тим, що Геродот міг бачити єгиптян, належних до нижчих станів суспільства, як вони їли на вулицях міст, а не вдома.

35.4. Геродотові просто не довелося чути про жриць у єгипетських храмах і він поквапився з узагальненням. У давній Греції, звичайно, існували жриці богинь та прислужниці в святилищах (гієродули). На Геродота справила враження відносна незалежність єгипетських жінок на відміну від грецьких жінок

36.1. Щодо жерців, то такий звичай справді існував у давньому Єгипті, але навряд чи він був обов'язковим для широких кіл населення.

36.2. Тут, звичайно, йдеться про нижчі стани єгипетського суспільства, а не про всіх єгиптян.

36.3. У цьому Геродот знову вдається до покvapливих узагальнень. Очевидно, йдеться про нижчі стани суспільства, які годувалися полбою (двозерною пшеницею, або пшеницею спельта), а вищі стани вживали як пшеницю, так і ячмінь.

36.4. Обрізання спочатку було обов'язковим для жерців, а згодом поширилося на всі стани населення Єгипту. Ймовірно, що цей ритуал було запозичено іудеями від єгиптян. Можливо, що незалежно від єгиптян він існував і тепер існує в різних народів світу. [445] Дуже сумнівно, що колхи (коли справді в них був такий ритуал) могли запозичити його від єгиптян (р. 104).

36.5. Щодо вбрання жінок, то це, очевидно, виправдане для нижчих станів.

36.6. Геродот називає літерами (граммата) єгипетські ієрогліфи. Щодо напряду

їхнього написання від правої руки до лівої (лівобіжне письмо), то він не зовсім точний. Справді, такий спосіб написання був найбільш поширений, але існували також інші: від лівої руки до правої (правобіжне письмо), від лівої руки до правої з рядками, що йшли зверху на низ (як і в Китаї минулих часів).

36.7. Сучасні єгиптологи розрізняють три види давньоєгипетського письма: 1) ієрогліфічне з образними знаками (як його назвали давні греки: жрецьке письмо, "та гієроглю-фіка граммата"), 2) ієратичне ("священне") на папірусі з спрощеним накресленням ієрогліфів, 3) демотичне ("народне") — найпізніша форма (скорописна) з значно видозміненим накресленням знаків, зв'язок яких із первісними знаками непізнавальний (зразок такого письма є на знаменитому Розетському камені).

37.1. Звичайно, давні єгиптяни вживали також посудини з золота, срібла, скла.

37.2. Третина всієї єгипетської землі належала духовництву — жерцям і храмам — і з прибутків цієї землі вони утримували себе і свої храмові господарства.

37.3. У зв'язку з вином Геродот згадує, нібито в Єгипті не культивувався виноград і вино було імпортом продуктом. Проте зображення на єгипетських рельєфах та фресках свідчать про наявність виноградної лози в давньому Єгипті, а в ієрогліфічному письмі існував знак для означення вина. Є гіпотеза, що під час відвідань Єгипту Геродотом імпорту грецького вина настільки розвинувся, що спричинився до занепаду місцевої продукції. Можна згадати, що першим загальним словом, яке Ф. Шампольон прочитав у ієрогліфічному тексті було "ереп" (вино). Найпоширенішим напоєм у Єгипті було пиво.

37.4. Заборона на рибу обходила лише жерців, а широкі маси населення споживали рибу.

37.5. Негативне ставлення до бобових рослин було також характерним для послідовників Піфагора, які дотримувалися вегетаріанства.

37.6. Як і в давніх греків, так і в єгиптян у стані жерців існувала своя ієрархія.

37.7. Очевидно, це не було загальним правилом і в даному разі Геродот поквапився з узагальненням.

38.1. Єгипетське ім'я "Апіс" давні греки сприйняли, як Епафос, який у грецькій міфології вважався сином Іо і Зевса. В єгипетській міфології Апіс був божеством плодючості в образі молодого бика. Центром його культу був Мемфіс. Апіс пов'язувався з культом мертвих і богом підземного царства Осірісом. На цій основі виник культ синкретичного божества Серапіса. Мертвих биків — Апісів бальзамували.

38.2. Язик бика — Апіса повинен був мати пляму в формі священного жука-скарабея.

38.3. Розд. 28 третьої книги.

39.1. Цей обряд схожий на той, що існував у іудеїв (так званий козел відпущення). Імовірно, цей обряд не був поширений у всьому Єгипті.

40.1. Тут ідеться про культ богині Ісіди (Ise), сестри і дружини Осіріса.

40.2. Спалення жертвних тварин не було обов'язковим у давньому Єгипті.

41.1. Корова була для єгиптян втіленням богині Ісіди (Ise), а водночас і богині

Хатхор через властивий для давніх релігій синкретизм. Хатхор зображували як жінку з головою корови або просто як жінку з рогами. Її вважали дружиною сина Осіріса та Ісіди бога Гора (Хора). Греки ототожнювали Ісиду (Ісе) з своєю Деметрою, Осіріса (як убитого, а потім оживленого бога) з Діонісом, а Гора з Аполлоном.

41.2. Голови жертовних биків кидали в ріку лише як поживу для крокодилів. Інакше їх закопували, як сказано в Геродота. Навряд чи кістки тварин відвозили до озера Просопітиди.

41.3. Острів, про який тут ідеться, був десь між Каноським та Себеннітським гирлами Нілу.

41.4. Хатхор греки ототожнювали з своєю богинею Афродітою, хоч це ототожнення важко пояснити.

42.1. Фіванський Зевс — це єгипетський Амун, якого згодом ототожнили з богом сонця Ре (Ра) і шанували як Амен-Ре (Амон — Ра). У Фівах було пророче святилище Амуна, згодом переміщене в оазис Сіва. Коли Геродот згадує про "Аммона" (I, 46; II, 18, 32, 55), він має на увазі бога цього святилища. Від цього Аммона було виведено і назву племені Аммонії (II, 32, 42).

42.2. За часів Геродота в усьому Єгипті шанували божественну трійцю: Осіріс (Усіре), Ісіда (Ісе), Гор (Хор). Усіре шанували не лише як головного бога царства мертвих, але [446] також як бога сонця (Ре). Бога Усіре греки ототожнювали не лише з своїм Діонісом; але й із Зевсом, із Аїдом — Плутоном і навіть із Еротом. Для ототожнення Усіре з Діонісом мала значення схожість шанування обох богів, як таких, що вмирали та воскресали. В гімнах на їхню честь сполучалися скорбота і радість.

42.3. Місто Мендес при Мендесійському рукаві Нілу. В ньому священного барана вважали втіленням однієї з душ бога Усіре. Єгиптяни розрізнявали три душі в одній людині: КА, БА, ХУ.

42.4. Свого Геракла греки ототожнювали з єгипетським богом Хершефом міста Гераклеополя, або з Хонсу-богом місяця. Єгиптяни вважали Хершефа деміургом, тобто творцем світу. В гімні на його честь було сказано: "одне око його — сонце, друге око його — місяць".

42.5. Переказ про Зевса, який одягся бараном, щоб не показати Гераклові свого справжнього вигляду, звичайно, не єгипетського походження і є вигадкою когось із інформаторів Геродота.

42.6. Це пов'язано з єгипетським поглядом, згідно з яким, коли в бога народжується син, бог мусить померти (тобто бути вбитим).

43.1. Тут розрізняються два Геракли: один смертний — син Амфітріоне і Алкмени, які на думку Геродота походили з Єгипту, і безсмертний — син Алкмени і Зевса.

43.2. Для доказу того, що єгиптяни не могли запозичити богів в еллінів, Геродот посилається на морських богів Посейдона та Діоскурів, що їх не було в єгипетському пантеоні. Навпаки, на думку Геродота, елліни могли запозичити своїх богів у єгиптян, що не відповідає історичній дійсності.

43.3. Царювання фараона XXVI династії Амасія (Амасіс, 570-526 до н. е.) відзначено

тут через те, що він був останнім єгипетським фараоном перед перським пануванням у Єгипті. 700 000 років, звичайно, фантастична цифра.

43.4. Дванадцятро богів Геродот приписує єгипетському пантеонові за аналогією з додекадою олімпійських богів. Як було сказано, лише Бусірійська трійця богів — Осіріс (Усіре), Ісіда (Ісе), Гор (Хор) стала загальноєгипетською, а в різних містах Єгипту були свої трійці (родини богів) як, напр., у Фівах (Не) — Амун, Мут, Хонсу, в Мемфісі — Птах, Сехмет, Нефертум.

44.1. Це дуже цікавий розділ, бо з нього можна зробити висновок, що Геродот мав засоби подорожувати, сказати б, із науковою метою, з метою дослідження та спостережень. Залишається незрозумілим, звідки для таких екскурсій він міг діставати потрібні гроші.

44.2. Гераклом у фінікійському Тірі він називає місцевого бога Мелькарта — Владаря (Баала) міста Тіра.

44.3. Тут Геродот запевняє, що сам бачив ці дві колони, одну золоту та іншу із смарагду чи ізумруду. Навряд чи він міг точно визначити матеріал цієї другої колони і взагалі сумнівно, щоб у природі могли існувати такі гігантські моноліти, хіба що колона не була монолітною.

44.4. Тасоським був той Геракл, очевидно, тому, що його побудували якісь прибульці з о-ва Тасос (Фасос), котрий був колись колонізований фінікійцями.

44.5. У місті Сікіон на Пелопоннесі Геракла шанували і як бога, і як Героя, тобто напівбога. Відповідно до культів богів та героїв розрізнявали жертвоприношення: богам — "тюзіай", героям — "енагісмата". Олімпійський Геракл — це бог, як інші боги Олімпу.

45,1— Очевидно, надмірне захоплення Геродота єгипетською культурою призвело до зневажливого ставлення до греків та їхньої культури, що виявляється і в інших місцях Геродотових "Історій".

45.2. Давньогрецький історик Ферекид (V ст. до н. е.) Афінський, або Лероський, автор "Історії" в 10 книгах розповів про жорстокого міфічного царя Бусірія (Бусіріс), а слідом за ним його розповідь підхопили численні інші письменники. Бусіріс у грецькій передачі була назва єгипетського міста — первісного центру культу бога Усіре (Осіріса).

45.3. Для свого часу Геродот правильно зазначає відсутність у Єгипті людських жертвоприношень, але за давніх часів Єгипет не був винятком серед інших країн, де існували такі жертвоприношення.

46,1. Про огдоаду (8) богів ідеться в розд. 145. Не можна сказати, на чому базується це твердження Геродота. Також не можна сказати, чому саме мешканцям міста Мендес Геродот приписує шанування Пана, тобто давньоєгипетського бога плодючості Міна. Центрами [447] культу цього бога були міста Коптос (1 ебтіу) і лемміс (Хент — Мен). У Коитосі Мін був членом тріади: Мін, Ісіда, Хор.

46.2. Статуї Мша, як і грецького Пана, їли схожість між собою, оскільки мали голову і ноги козла. Тут є цікавим зауваженням, геродота, ніби такі в єгиптян були

статуї цього бога, але єгиптяни уявляли його в образі людини, як інших своїх богів. Тут, очевидно, проекція грецьких уявлень на єгипетських богів.

46.3. Греки вважали, що такі випадки оули можливі в Мендесі, але вони не відбувалися прилюдно, але потайно. Щось подібне *' • ч > можливим, оскільки давні єгиптяни вважали деяких тварин втіленням богів.

47.1. Справді, давні єгиптяни вважали свиней нечистими тваринами і не утримували їх. Заборона вживання свинини властива іікож іудеям і всім мусульманам.

47.2. Манетон (Манефон, III ст. до н. о.) один із єгипетських верховних жерців, який писав грецькою мовою про єгипетську релігію та історію Єгипту, підтверджує, що свиней приносили в жертву на святах місячних богинь, серед яких була також Ісе (Ісіда). В Геродота щодо свинини в Єгипті суперечливі твердження: в одному місці тут він повідомлює, що свинину споживали на святі Діоніса, а в іншому, що її повертали свинареві.

47.3. Плутарх у своєму творі "Про Осіріса та Ісиду" переказує міф про те, що Тіфон {<гтпет. Сет), переслідуючи свиню, знайиі^ь труну Осіріса і порозкидав його пошматоване тіло по різних краях, але, додає Плутарх, що не всі погоджуються з такою версією міфа.

47.4. Така заміна жертвовної тварини її зображенням характерна для деяких давніх релігій.

48.1. Переддень, чи перший день іонійського свята апатурій, коли члени "фратрії" збиралися на спільний обід, називався "дорпіа", а згодом так стали називати всякий переддень будь-якого свята

48.2. Фаллос був символом родючої ;или природи. Його носили на святах Діоніса і співали так звані "фаллічні пісні", з якими пов'язаний початок комедій у давній Греції.

48.3. Про цей священний переказ розповів Плутарх у згаданому вище творі: "З членів Осіріса Ісіда не знайшла лише дітородний член... замість нього вона зробила його подобу — фаллос, який і тепер носять на святах єгиптяни".

49.1. Мудреці, які були після Мелампода, це, очевидно, давньогрецькі орфіки, як, напр., Ономакріт.

49.2. Мелампод (Мелампус) син Амйтсона, згідно з міфограмами, належав до четвертого покоління теля Елліна (Геллена) — міфічного родоначальника грецьких племен дорійців, еолійців, ахейців, іонійців.

49.3. За іншим переказом Мелампод навчився мантики від змії. Геродот для пояснення схожості культів Діоніса в Греції та в Єгипті припускає, що греки запозичили цей культ у єгиптян. У дійсності культ Діоніса в Греції мав фракійське походження.

49.4. Кадм (Кадмос) син фінікійського царя Агенора, шукаючи свою сестру Європу, викрадену Зевсом в образі бика, прибув до Роотії (Бойотія), де за вказівкою А.поллона заснував місто Фіви (Тебай). Згідно з міфом Кадм належав до третього покоління перед Меламподом.

49.5. Згідно з грецьким переказом Беотія стала так називатися за 60 років після

падіння Трої, тобто за багато років після заснування Кадмом Фів.

50.1. Геродот не наполягає на зовнішній схожості імен єгипетських та еллінських богів, але він підкреслює схожість форм шанування богів, обрядів, ритуалів і функцій кожного божества. Певний того, що єгиптяни — це "найдавніший народ", він гадає, що всі надбання культури греки одержали від єгиптян, і зокрема в галузі релігії. Лише Посейдон і Діоскури — Кастор і Полідевк — становлять виняток як морські божества, але їхні культури нібито були запозичені греками в лівійців. Кс походять із Єгипту, на його думку, також Феміда (Теміс), харіти та nereїди, хоча аналогом грецької Феміди, як богині справедливості, охоронниці правди в єгиптян була богиня Ме (Маат).

50.2. Це зауваження Геродота цілком виправдане, бо в єгипетській релігії не було культу напівбогів — героїв, хоч фараони за життя ;(1):тля см-фті вважалися богами, втіленнями бога Хора. Обожнення фараонів існувало протягом усієї історії давнього Єгипту.

51.1. В Єгипті не було зображень ітіфаллічного Гермеса (відповідником його був єгипетський бог Тхот), але бог Мін (грецький Пан) мав ітіфаллічні (не скульптурні) зображення. Подібного до грецького Пріапа божества не було в Єгипті.

51.2. Кабіри (Кабейрой) давні догрецькі божества, моч:лчзо пеласгійського походження, містерії яких справлялися на о-ві Самофракії, згодом стали другорядними божествами грецької релігії. [448]

52.1. Пеласги шанували безіменних богів, які були втіленнями різних явищ природи. Такі безіменні божества існували первісно і в інших народів, як, напр., в етрусків і в римлян.

52.2. Здається, Геродот забув, що пеласги, на його думку, розмовляли "варварською мовою" (I, 57). Звичайно, грецька назва богів "теой" не пов'язана з дієсловом "тітенай" — "класти", але її етимологію не встановлено.

52.3. Пророче святилище в епірській Додоні було найдавнішим у Греції. В ньому існував священний дуб і жерці тлумачили оракули Зевса, прислухаючись до шарудіння його листя.

53,1. Геродот має тут на увазі Орфея, Мусея, Ліна і Олімпа. Він приписує поетам установлення генеалогій грецьких богів, не сумніваючись у їхній вірогідності.

54.1. Розповідь про заснування пророчого святилища в Додоні — це спроба раціоналістично розтлумачити міф, про який ідеться в наступному розділі. Можливо, тут ідеться про святилище, засноване в єгипетських Фівах греками, котрі твердили, що воно належить богові Амуну.

54.2. Розповідь про жриць у Додоні — це також спроба раціонального тлумачення міфу з заміною надприродного природним.

55,1. Спочатку ці додонські жерці називалися "гіпофетами" і були чоловіками, а згодом уже їх заступили жінки, що стали називатися голубками.

56,1. Те, що Теспротія за давнини називалася Пеласгією, є свідченням перебування в середній Греції пеласгів, про яких неодноразово згадує Геродот.

57.1. Незрозумілу для них "варварську" мову давні греки порівнювали з

джеркотанням птахів. Так Есхіл в "Агамемноні" про мову полоненої дочки троянського царя Пріама, пророчиці Кассандри, каже, що вона промовляє варварською мовою, наче ластівка. Раціоналістичне тлумачення міфу про додонських пророчиць могло пов'язуватися з тим, що в Епірі, де була розташована Додона, старих людей називали "горлицями", як і додонських пророчиць.

57.2. Ворожіння за нутрощами жертвних тварин практикувалося в Месопотамії та на Близькому Сході, звідки воно перейшло і до грецьких жерців. Воно існувало в етрусків, а від них було засвоєно і римлянами. Нічого подібного не було в Єгипті.

58.1. За Геродотом пророчі святилища і урочисті свята з процесіями в Греції походили з Єгипту. Так звані "проагогаї" були перенесенням ідола одного якогось бога з його храму до храму іншого бога, або винесення ідола з храму і жертвоприношення, що його супроводжували.

59.1. Тут, як і в інших місцях його твору, Геродот віддає перевагу єгиптянам перед еллінами, бо в еллінів їхні олімпійські свята та піфійські свята справлялися кожні чотири роки один раз, а істмійські та немейські двічі протягом чотирьох років, отже, кожні чотири роки справлялося шість урочистих свят. Геродот не згадує про велике єгипетське свято, що відбувалося на початку поводі Нілу. Це дає привід гадати, що він був у Єгипті вже після початку поводі.

59.2. Бубастіс, тобто місто богині Бастет, яку Геродот слідом за іншими греками називає іменем міста, де її шанували. Місто Бу-Бастет (Бубастіс), або Пер-Бастет, було розташоване на сході Дельти і Геродот мав нагоду відвідати його. На зображеннях богиня Бастет мала голову кішки, тварини шанованої в давньому Єгипті. Греки ототожнювали Бастет із своєю Артемідою, але Геродот, очевидно, зближує її, з грецькою Афродітою.

60.1. Із єгипетських джерел не можна зробити висновку, що в Бу-Бастет, або Пер-Бастет, справлялося якесь велике свято, але таке свято відзначали в Дендерах на півдні Єгипту.

60.2. Можливо, під брязкалом (кроталос) Геродот розуміє характерний єгипетський музичний інструмент сistr (сейстрон).

60.3. Число прочан без сумніву значно перебільшено.

61.1. Бусіріс (Бу-Усір) — місто Осіріса (Усіре), головне місто Бусірітського ному (сучасне Абу — Сір — Бана), первісне місце шанування бога Усіре (Осіріса), який згодом став загальноєгипетським богом, владарем країни мертвих і їхнім верховним суддею. Ім'я Усіре входило в назви ще кількох інших міст у давньому Єгипті. Назва міста Бусіріс в грецькому міфі стала ім'ям єгипетського царя, надзвичайно жорстокого. Його зустрів Геракл, ідучи до країни Гесперід по золоті яблука безсмертя і вбив його. Відголосом цього міфу є переказ про подвиг Геракла, який Геродот піддає сумніву.

61.2. Посилання на розд. 40.

61.3. Тут ідеться про Осіріса, ім'я якого Геродот уникає називати. Перебування [449] карійців у Єгипті засвідчено епіграфічними пам'ятниками. Карійці були найманцями в єгипетських військах.

62.1. Місто Саїс (єгипет. Са) в Дельті, розташоване трохи на схід від Розетського рукава Нілу, центр культу давньої богині Нейт, яку вважали деміургом (творцем всесвіту) і верховним божеством. Як богиня "ткаля" ототожнювана греками з Афінною Палладою. Єгиптяни зближували її з богинею Хатхор, а іноді їй надавали властивості богині полювання, як грецькій Артеміді. Вона також зближувалася з Ісідою (Ісе).

62.2. Зміст цього обряду з святильниками був такий: допомогти богині Ісіді відшукати частини тіла Осіріса, порозкидані його ворогом Сетом (Сетхом або Сутехом), який умертвив Осіріса і пошматував його тіло.

62.3. Сіль додавалася для того, щоб олія довше горіла в світильниках.

62.4. Геродот гадав, що Осіріса було поховано в Саїсі. Очевидно, він не чув про те, що могилу Осіріса показували в Абідосі (Ібт) в горішньому Єгипті, де також були могили знатних єгиптян.

63.1. Грецька назва Геліополіс ("місто сонця"), тобто сонячного бога Ре (Ра) відповідає єгипетській Пер-Ра (Пі-Ра) "дім бога Ре", або Он, на півдні Дельти, на півночі від Мемфіса.

63.2. Грецька назва Буто відповідно до єгипетської "Пе" або "Деп", місто богині кобри Уаджет, покровительки всього долішнього Єгипту, було розташоване на березі Середземного моря в центральній частині Дельти і славалося своїм пророчим святилищем.

63.3. Пампреміс — головне місто Пампремітського ному, локалізацію якого не встановлено. В ньому існував культ богині Таурт (грецька назва Туеріс) в образі гіпопотама.

63.4. Очевидно, Ареєм (Аресом) греки називали бога міста Тініс, їм був Інхар, якого ще називали Онурісом (Ун-ур), і зближали з богом Шу, котрий уособлював простір між небом (богинею Нут) і землею (богом Геб).

63.5. Обряд перенесення ідолів зображується на єгипетських пам'ятниках, а також і обрядовий бій перед входом до святилища.

63.6. Про нешкідливість такої обрядової бійки згадується також у кн. IV, розд. 180. 64,1— Тут Геродот підкреслює побожність єгиптян, протиставляючи їхні обряди обрядам вавілонян та інших варварських народів.

64,2. Існувала певність того, що тварини поводяться так із дозволу богів.

65.1. Про диких тварин Лівії, тобто північної Африки, розповідається в кн. IV, розд. 191. Диких тварин, таких, як хижак, не було в Єгипті, бо скрізь на берегах Нілу землю було культивовано.

65.2. Це узагальнення не відповідало дійсності. Геродот не розрізнявав види шанування тварин, а саме: шанування тварин як гаданих предків — покровителів якоїсь етнічної групи (фетишизм), шанування окремих тварин, що їх уважали за втілення богів, як, напр., биків Апіса, Мневіса, Бухіса та Онуфіса, які для єгиптян були втіленням бога Усіре і, нарешті, шанування цілого виду тварин, птахів, плазунів тощо, як, напр., кішок, присвячених богині Бастет. Саме таке шанування певного виду тварин мав на увазі Геродот.

65.3. За нашими відомостями, таке спадкоємство не було абсолютно обов'язковим.

65.4. Такі обіцянки богам єгиптяни робили для забезпечення здоров'я своїх дітей.

65.5. Про покарання на смерть за вбивство священних тварин повідомляють деякі античні автори (напр., Діодор Сіцилійський).

66,1. У розд. 36 Геродот написав, що всупереч іншим народам єгиптяни на знак жалоби не стрижуть волосся.

67.1. Під час археологічних розкопок у різних краях Єгипту було виявлено багато мумій не тільки кішок, але й інших священних тварин.

67.2. Собаки, шакали та вовки були священними тваринами бога Анубіса (єгип. Ануп), який був пов'язаний із похованнями і якого зображували з головою шакала.

67.3. Сокіл, або яструб, були священними птахами — втіленнями бога Хора, сина Усіре та Ісе, переможця Сетха, ворога і вбивці Усіре. З повідомлення Геродота випливає, що їхневмони та землерийки також шанувалися як священні тварини. Про ведмедів у давньому Єгипті нема певних даних. Єгипетські вовки, справді, були менші за європейських.

67.4. Єгипетський бог Тховт (Тот) ототожнювався греками з їхнім богом Гермесом. Бога Тховта зображували з головою птаха ібіса. Його місто в горішньому Єгипті греки називали Гермуполіс. При розкопках там було виявлено багато мумій ібісів.

68,1. Геродотові відомості про крокодилів свідчать про те, що він сам не спостерігав їх у Єгипті. Там шанували бога Себека (зокрема в місті, яке греки називали Крокодилупо-ліс, розташоване на півдні від Мемфіса). Він мав образ крокодила. Греки називали його [450] Сухос. Одна з єгипетських назв крокодила, "М — Сух" означала "тварина з яйця" (звідси назва "тімсах", яка зустрічається в наших літописах).

68,2. Очевидно, відомості, що їх Геродот міг одержати від своїх інформаторів, були свідомо фантастичними: крокодил, як і всі інші рептилії, має язик, хіба що він його не висолоплює, його щелепи рухомі, у воді він бачить, як і на суходолі, в його пащі не буває пиявок, а пташка, яку Геродот називає "трохілос", харчується залишками крокодилової їжі.

69.1. Звичайно, в крокодилів, як і в інших рептилій, нема вух, до яких можна було б привісити сережки. Отвори в черепах крокодилових мумій, очевидно, були зроблені з метою бальзамування.

69.2. Під "литим" або "виливаним" каменем розуміється скло.

69.3. Тут виявляється "мовознавча" непідготовленість Геродота: мешканці міста (в Геродота завжди йдеться не про острів, а про місто) Елефантини, якщо вони єгиптяни, а не греки, звичайно, не називали цих рептилій по-грецькому "крокодейлой", а "хампса" могло бути місцевою єгипетською назвою, перекрученою в Геродотовій передачі.

69.4. Так званий лабіринт (його опис в розд. 148-149) почасти мав призначення бути цвинтарем священних крокодилів.

70,1. У сучасному Єгипті вже не можна побачити на волі живих крокодилів.

71,1. Хоча тепер у Єгипті фактично нема гіпопотамів, у давнину вони водилися там

скрізь і також у Дельті. Майже всі деталі Геродотового опису цієї тварини доводять, що Геродот під час своєї подорожі Нілом не бачив гіпопотамів, і мав від своїх інформаторів дуже неточні відомості. Гадана схожість гіпопотамів на коней спричинилася до виникнення грецької назви "гіппос потаміос", тобто "річковий кінь".

72.1. Про шанування видр із інших джерел, здається, нічого не відомо. Яку рибу Геродот називає лускатою, не можна встановити. Навряд чи вугрі вважалися священними. Назва "хеналопекс" (гуска-лисиця), очевидно, пояснюється рудим кольором цього птаха.

73.1. Грецька назва міфічного птаха "фойнікс" підкреслювала, як його основну ознаку червоний колір, тобто колір вогню ("вогняний птах" — казкова "жар-птиця"). В єгиптян він називався (приблизно) "Бенну". Його зображували схожим на чаплю. Він був символом сонця на сході і відродження життя. Згідно з іншою версією міфа, фенікс, прилетівши в єгипетський Геліополь (Он), місто сонячного бога Ре, згорав там на жертovníку, а потім знову народжувався з свого попелу. Ця версія дістала широкий розголос.

73.2. У іншому переказі називаються не 500 років, а 1461 р., тобто "сотичний" (від назви Сотіс — зірки Сіріус) період єгипетського літочислення.

73.3. Єгипетський Фенікс (Бенну) не мав такого барвистого оперення, як описує Геродот.

73.4. Аравія — країна арабів — виступає в міфі як країна, де сходить сонце, країна світанку.

74.1. Ідеться про рогатих гадюк, які всупереч Геродотові могли бути отруйними для людей. Очевидно, їх вважали священними тваринами у Фівах і бальзамували.

75.1. Тут ідеться не про єгипетське місто в Дельті (розд. 59, 63), а про якесь інше, можливо, деє поблизу сучасного Суецького каналу.

75.2. Крилаті змії згадуються і в кн. III, розд. 107, які охороняють дерева з ароматною смолою. Зрозуміло, що крилатих змій нема в природі і тут переказується якийсь міф. Навряд чи Геродот під крилатими зміями розумів сарану.

75.3. Не виключається, що крупні птахи, такі, як африканські марабу або "секретарі" (гадюкоїди-серпентарії) можуть годуватися зміями, проте священні ібіси за свідченням сучасних орнітологів годуються дрібними річковими тваринами, але не зміями. Є ще один вид ібісів — червоний ібіс, але він не живе в Африці.

76.1. Чорних ібісів, про яких пише Геродот, очевидно, не було в Єгипті і взагалі в природі.

77.1. Тут Геродот знову підкреслює свою високу думку про єгиптян, називаючи їх наймудрішим народом на світі і найбільш здоровим за всіх після лівійців (IV, розд. 187).

77.2. Не можна сказати, наскільки точно Геродот передав єгипетську назву хлібу з полби.

77.3. Під ячмінним вином тут розуміється пиво. Про виноград у Єгипті Геродотова відомість, очевидно, не відповідала дійсності.

78.1. Тут ідеться про широко відоме "тетепію тогі" ("пам'ятай про смерть"). 79,1.

Геродот порівнює грецький міф про юного Ліна з єгипетським гімном ("треносом") [451] на смерть Осіріса. Імені Манерос не існувало в Єгипті. Звичайно, там існували також інші релігійні гімни.

81.1. Орфіки — послідовники орфізму — релігійного вчення, поширеного в Греції. Деякі погляди орфіків нагадували єгипетські релігійні ідеї, як, напр., ідею переселення душ (метемпсихоз). Зауваження про шерстяний (вовняний) одяг відповідало дійсності.

81.2. Згідно з давнім переказом Піфагор відвідав Єгипет і навчився там єгипетських звичаїв. Наскільки ритуали орфічних та вакхічних культів схожі були на єгипетські, важко судити, але вакхічні ритуали, або ритуали культу Діоніса, без сумніву, не походили з Єгипту.

82.1. Це зауваження Геродота відповідало дійсності. В давній Греції не було такого звичаю і лише в епоху римського панування було від халдейських астрологів запозичено назви днів тижня: день Сонця, день Місяця, день Марса, день Меркурія, день Юпітера, день Венери, день Сатурна. Назви місяців року в давніх греків походили в різних містах від назв місцевих свят.

82.2. Тут ідеться про так звані гороскопи, які в Єгипті складали так, як і в Месопотамії.

82.3. Тексти з записами незвичайних явищ у природі не збереглися до нашого часу, але вони могли існувати в Єгипті, як вони існували в Месопотамії.

83,1. Справді, в давньому Єгипті не було таких пророчиць, як дельфійська Піфія.

84,1. Медицина досягла в давньому Єгипті значного розвитку. В папірусних текстах є відомості про різні ліки та хірургічні операції. Як і в давній Греції, в єгипетській медицині сполучалися елементи практичних досвідів та магічних забобонів.

85,1. Єгипетський звичай бальзамування померлих (як людей, так і тварин) зв'язаний із ідеєю про існування душі (згідно з віруванням єгиптян, кожна людина мала в собі три душі — КА, БА, ХУ), яка могла існувати, якщо тіло покійника зберігалось цілим. Геродот виявляє добру обізнаність з процедурою бальзамування і виготовлення мумій, хоч і не згадує про "книгу мертвих", яку клали в саркофаги.

86.1. Тут Геродот знову уникає називати ім'я владаря царства мертвих Усіре (Осіріса).

86.2. Ідеться про обсидіан, або так зване вулканічне скло, з якого виготовлювалися різальні знаряддя.

86.3. Нутрощі померлого клали в чотири так звані канопічні посудини, і залишали їх поряд із саркофагом, в якому лежала мумія.

86.4. У Геродота "літрон" означає селітру.

86.5. "Коммі" — очевидно, єгипетське слово для означення смоли якогось дерева, можливо, акації.

86.6. Мумії багатих і знатних покійників, покладені в саркофаги, поміщалися в склепи, видовбані в схилах горбів або в скелях.

87,1. Єгиптологи пояснюють, що тут не йдеться про кедр (у Єгипті дуже дорогий матеріал), а про певний різновид яловця. Робили так, щоб запобігти

розкладу, поки діяла селітра.

88,1. "Сюрмая" — сік якоїсь єгипетської рослини, що мав проносну дію.

91.1. Хемміс (сучасна назва Ахмім, давньоєгипетська Шмін), місто в горішньому Єгипті з храмом бога Міна, якого греки ототожнювали з своїм Паном і через це і місто називали ще Панополіс. Згадане тут місто Неаполіс, можливо, було на місці пізнішої Птолемаїди, недалеко від Хемміса.

91.2. Ототожнення місцевого бога з грецьким Персеєм, можливо, базується на якомусь титулі цього Міна, що його вимова нагадувала ім'я Персея. В грецькій міфології аргоський герой Персей був із боку своєї матері Данаї пов'язаний із Єгиптом.

Лінкей, один із синів Єгипта, був прадідом Данаї, матері Персея.

91.3. Так, як слід ноги Персея показували в єгипетському Шміні, на березі ріки Тірас (Дністер) показували слід Геракла (IV, 82). За уявленням давніх греків їхні міфічні предки мали бути велетнями.

91.4. Ні в Шміні, ні в інших містах Єгипту не було "Гімнічних агонів", але на честь бога Міна на його святі професійні акробати виконували різні вправи.

91.5. Сполучення між Єгиптом і Крітом та островами Егейського моря є історичним фактом, але про переселення єгиптян до Греції нічого певного не відомо.

92.1. Хоча моногамія, як зазначає Геродот, була загальним правилом у давньому Єгипті, але фараони та знатні вельможі могли мати багато жінок.

92.2. Священна рослина єгиптян білий лотос (Иутрпава Іоіиз) була також їстівною рослиною. В "Одісеї" йшлося про іншу рослину, з такою назвою. Крім того, єгипетська водяна рослина відрізнялася від кіренського лотосу. Плоди єгипетського лотосу використовували [452] як поживу всі єгиптяни, за винятком жерців. Із цих плодів виготовляли хліб. Лотос був символом створення світу з води. Його зображення прикрашали архітектурні споруди.

92,3. Лише молоді пагони папірусу були їстівні. З стеблин папірусу виготовлювали вітрила, човни, кодоли, одяг, взуття, папір для письма. Давні греки імпортували папірус із міста Біблос (Гебал) у Сирії і тому однією з його назв була назва цього міста. Грецькі слова біблос, бібліон означали "книга". Звідси наша назва Біблія (свещенні книги іудеїв та християн).

93.1. Річкові риби, справді, перепливають із рік у море і повертаються в ріки. Інші Геродотові відомості не відповідають дійсності.

93.2. Відомість про те, що мільча риб виводиться з торішньої ікри, звичайно, є хибною. 94,1. "Сіллікюпріон" — рицина, з якої виготовлюється рицинова або касторова олія. 95,1. Геродот правильно зауважує про засоби захисту від комарів. Комарі не можуть летати високо, а густа сітка також надійний захист від них, бо вони неспроможні пролізти крізь дрібні чарунки.

96.1. Зацікавленість Геродота щодо різних типів суден і взагалі до судноплавства мабуть пов'язана з його торговельною діяльністю, що забезпечувала йому можливість подорожувати. Особливістю єгипетських суден було те, що для їхнього спорудження використовували короткі деревини. Отже, вони не мали таких кістяків, як грецькі та

фінікійські кораблі, призначені для мореплавства.

96.2. Єдиним будівельним деревом у Єгипті була акація (Мітоза піііііса).

96.3. Тут мається на увазі таке мурування, коли стикування одного ряду цеглин не збігається із стикуванням іншого ряду (рос. термін "кладка внахлест").

96.4. Поперечки мали закріплювати боки судна і бути разом із тим його палубою.

96.5. Велике весло використовувалося як кермо.

96.6. Треба зауважити, що в Єгипті навряд чи можна було знайти такий стовбур акації, щоб із нього зробити щоглу.

96.7. Призначенням цього своєрідного пристрою, сплетеного з очерету, було скеровувати судно за прямою лінією, щоб воно не збочувалося течією. Це було важливо, бо судно і течія посувалися з однаковою швидкістю.

96.8. Камінь був примітивною формою якорів та кітвиць. Він гальмував швидкість суден і уможлиблював керування ними.

96.9. Єгипетське слово "баріс" для означення річкового судна було запозичено греками і від нього пізніше утворені такі слова, як барка і баржа.

97,1. Навкратіс — значне торговельне місто Долішнього Єгипту, при Навкратійсько-му або Больбітійському гирлі Нілу, засноване мілетянами близько 550 р. до н. є., в якому грекам дозволено було жити і торгувати. Місцеположення інших названих тут міст не встановлено.

98,1. Отже, ім'я Архандрос належить грецькій міфології, а не історії. Можливо, тут заміна якоїсь єгипетської назви трохи схожим на неї грецьким ім'ям.

99.1. Геродот розділяє історію Єгипту на дві частини. До розділу 147 ідеться про історію, як її переказували йому самі єгиптяни, а далі йдеться про історію, почерпнуту з різних джерел того часу, коли фараон Псамметіх I (664-610 до н. є.) відкрив Єгипет для греків. Геродотові відомості про єгипетських фараонів до правління ефіопів (XXV династія, 715-664 до н. є.) запозичені з двох джерел. Із першого джерела походять розповіді про царицю Нітокріду (VI династія, 2423-2263 до н. є.) і про фараонів XII династії (2000— 1785 до н. є.) Сесостріса (Сенусерт III) і Мойріса (Аменемхет II). Друге джерело — це народні перекази про Рампсініта (Фараон XX дин. 1200-1085, Рамсеса III) і фараонах IV династії (2723-2563 до н. є. Хеопса (Хуфу), Хефрена (Хафра) і Мікеріна (Менкаура), будівниках великих пірамід у Гізе. Геродотова хронологія не відповідає списку Манетона і даним інших джерел.

99.2. Мін (або Менес, єгип. Аха) — перший фараон першої династії (початок її близько 3000 тис. років до н. є.) — об'єднав Долішній Єгипет із Горішнім.

99.3. На півночі від Фів (Не) у напрямі до Абідоса (Ібт) Ніл у своїй течії відхиляється на захід, але це єдине його відхилення від напрямку з півдня на північ. Повідомлення про вигин Нілу не підтверджується якимись іншими повідомленнями чи сучасними даними.

99.4. Тепер такого озера не існує. Можливо, Геродот побував у Єгипті під час поводі і затоплені Нілом долини вважав за озера.

99.5. Святилище Гефеста, тобто храм бога Птаха, в якому Геродот одержав

відомості про історію Єгипту. [453]

100.1. Під книгою Геродот розуміє храмовий архів папірусів із списками фараонів та їхніх діянь. Про ці списки згадує Діодор Сіцилійський (близько 60-30-х рр. до н. е.). Їх використав Манетон, єгипетський жрець (III ст. до н. е.), який розподілив фараонів, починаючи від Міна і до перського панування в Єгипті на 30 династій.

100.2. Нітокрідою Геродот називає єгипетську царицю VI дин. (2423-2263 до н. е.), співправительку фараона Мен-Ка-Ре, Нетікерті. Так само називається і дружина вавілонського царя Навуходоносора II (605-562 до н. е., кн. I, розд. 185-186).

101.1. Тут Геродот має на увазі фараона XII дин. (2000-1785 до н. е.) Аменемхета III. Він називає його Мойрідом від назви озера Мойріс, можливо, щоб відрізнити його від інших фараонів цієї династії з таким самим іменем.

101.2. Пілоном в архітектурі називається брама між двох башт у формі зрізаної піраміди. За пілоном був двір із колонадою. Пілон разом із унутрішнім двором складав пропілеї. Геродот у цьому мемфіському святилищі нараховує чотири таких споруди.

102.1. Важко з певністю визначити, якого фараона греки називали Сесострісом. Діодор ототожнює його з Рамсесом II, фараоном XIX династії (1314-1200 до н. е.). Інші історики під цим ім'ям розуміють Сенусерта III, фараона XII династії. Із його ім'ям пов'язували діяння фараона Тутмоса III і згаданого Рамсеса II і з цього утворився міф. Г. Масперо вважав, що ім'я Сесостріс якимось пов'язане з титулом Рамсеса II.

102.2. Повідомлення Страбона про те, що цей фараон нібито доплив до протоки Баб-ель-Мандеб, очевидно, не заслуговує на довіру.

102.3. Повідомлення Страбона та Діодора про походи і завоювання цього фараона не відповідають дійсності. З усіх єгипетських фараонів лише один Аменхотеп II, фараон XVIII династії (1580-1314 до н. е.), вийшовши за межі Єгипту, перетяв на сході ріку Євфрат.

102.4. Справді, на знак своїх завоювань фараони ставили обеліски, але на них, звичайно, не могло бути згаданого тут зображення.

103,1. Похід у Колхіду єгипетського фараона — це звичайно, неправдоподібна вигадка з метою пов'язати якимось колхів із єгиптянами всупереч історичній дійсності.

104.1. Справді, давні єгиптяни зазнавали дії інтенсивного сонячного випромінювання і мали колір шкіри темніший від греків, але не такий чорний, як чорношкірі народи Африки. Давні мешканці Колхіди, як і їхні нащадки, сучасні грузини, не могли бути чорношкірими. Про обряд обрізання в народів Закавказзя з інших джерел нічого не відомо.

104.2. Геродот не відрізняв іудеїв від інших народів Палестини і Сирії, як, напр., філістимлян, які не мали обряду обрізання. Назва "сірійці" в нього не має теперішнього значення. Навряд чи з певністю можна встановити, кого він має на увазі, кажучи про сірійців Малої Азії.

105,1. Можливо, що "сардонічним" колхідський льон називався не тому, що він був пов'язаний із островом Сардинією, а тому, що греки в такій формі сприйняли якусь місцеву назву льону.

106.1. Поблизу м. Берюттос (сучасний Бейрут) є вирізьблені на скелі написи фараона Рамсеса II, в яких він повідомляє про свої переможні походи.

106.2. Вирізьблені на скелі рельєфи поблизу шляху з Смірни в Сарди зображують якогось хетського владаря з луком та списом. Це зображення міг побачити на власні очі Геродот. Напис над рельєфом пошкоджено і його не можна прочитати.

106.3. Статуєю Мемнона, сина богині світанку Еос, який прийшов із Ефіопії на допомогу троянцям, греки називали одну з своїх колосальних фігур, споруджених фараоном XVIII династії Аменхотепом III. Пошкоджена землетрусом так, що верхня частина її впала на землю, вона видавала на світанку звук, що його стали вважати привітанням Мемнона його матері Еос.

107.1. Ця розповідь про Сесостріса та його брата не має історичної основи. Можливо, вона є якимсь відгуком міфа про Осіріса (Усіре) та Сета (Сетха).

108.1. Використання військовополонених для всяких державних робіт є історичним фактом.

108.2. Зрошувальні канали не були винаходом якогось одного фараона. Вони мали виключне значення для всього Єгипту. Те, що, на думку Геродота, було причиною, насправді було наслідком: міста будували біля каналів, а не канали копали для міст.

108.3. Коні та колесниці з'являються в Єгипті вже за часів XVIII династії (1580 — 1314 до н. е.) внаслідок контактів Єгипту з Передньою Азією.

109.1. Вся земля в Єгипті, за винятком ділянок, належних жерцям і воїнам, була власністю фараона і селяни виплачували йому п'яту частину своїх урожаїв. Отже, цілком [454] можливо, що встановлення податків саме Рамсесом II було історичним фактом, бо завоювальні походи фараонів вимагали багато грошових засобів.

109.2. Греки вважали геометрію винаходом єгиптян, оскільки поводити Нілу знищували межі окремих полів і треба було їх поновлювати землемірам, тобто геометрам. Проте геометрія стала наукою лише в Греції, а в Єгипті вона мала суто практичне застосування.

109.3. Вісь, що її згадує Геродот, використовувалася для виміру часу. Її встановлювали в центрі порожнистої півкулі з накресленими в ній поділами на години. Ця півкуля була немовби небесним склепінням. На ці поділи кидав тінь так званий гномон, прямовисно закріплений на закраїні півкулі. Тінь гномону показувала години дня і доби року.

Час від сходу сонця до його заходу було поділено на 12 частин, величина яких змінювалася відповідно до діб року. Є припущення, що Геродот вісь і гномон уважав за різні знаряддя.

110.1. Не лише цей фараон, а й інші виступали в походи проти Ефіопії, тобто Нубії.

110.2. Поблизу Мемфіса є дві колосальні статуї Рамсеса II заввишки до 13 м.

110.3. Це повідомлення не має, очевидно, історичної основи.

111.1. В даному разі "Ферос" — це грецька передача титулу "фараон", а не власне ім'я.

111.2. Про висоту нільської поводи сказано в розд. 13.

111.3. Звичайно, такого міста не існувало, а розповідь про жінок є відгуком на поширене в давньому Єгипті негативне ставлення до них.

111.4. Обеліск у Геліополі (Он) має заввишки до 22 м, але більша частина його засипана землею. Його поставив фараон XII династії Сенусерт I.

112.1. Можливо, якийсь єгипетський титул дав привід для зближення його з грецьким міфічним ім'ям Протей. Є припущення, що фінікійське божество Дагон, яке зображувалося як напівлюдина і напівриба, було ототожнено греками з їхнім морським божеством Протеєм.

112.2. Гадана священна округа Протея — Дагона поблизу Мемфіса була виявлена археологами.

112.3. Іноземною Афродітою тут названа фінікійська Астарта на відміну від єгипетської Афродіти (Хатхор). Можливо, Геродот ототожнив її з Єленою.

113.1— Александр, тобто син троянського царя Пріама Паріс. Існує дуже багато версій міфа про викрадення Єлени. Схожа на Геродотову версію була версія Гекатея.

113.2. Цілком можливо, що Геродот побував на тому місці (місцевого бога Хершефа ототожнювали з Гераклом), але в давньому Єгипті не існувало таких святилищ, як у Греції, які правили б за притулки для тих, що потребували захисту.

113.3. Так само і в "Одіссеї" (IV, 228) єгипетський цар, сучасник Менелая, називається Тонос.

116.1. Це вірші з "Іліади" (VI, 289-212) але за розподілом цього епосу на 24 рапсодії відповідно до 24 літер грецького алфавіту, зробленого александрійськими філологами в III ст. до н. є., "Подвигом Діомеда" називається V рапсодія. Отже, за часів Геродота ще не було такого поділу.

116.2. Це вірші з IV пісні "Одіссеї" (227-230 і 351-352). Існує гіпотеза, що їх було заведено не Геродотом, а його видавцями.

117.1. За Геродотом "Кіпрії" не були твором Гомера і це правильно, оскільки за давніми свідченнями автором "Кіпрій" називали одного з так званих кікліків, тобто авторів епічних творів троянського циклу міфів, кіпріота Стасіна. "Кіпрії" не збереглися до нашого часу, але відомо, що вони починалися з весілля Пелея і Фетіди, батьків Ахіллеса, і закінчувалися тим, із чого починається "Іліада".

118.1. Варто зауважити згадку про викрадені скарби Менелая як спробу раціоналістичного тлумачення міфа про викрадення Єлени Парісом.

119.1. У версії про злочин Менелая, можливо, є відголос давніх зіткнень єгиптян із "народами моря", як їх називали єгиптяни. Так, як у міфі про принесення в жертву Артемі-ді дочки Агамемнона Іфігенії, тут ідеться про уласкавлення божества з метою діждатися ходового вітру.

119.2. В Лівії було Менелаєве озеро (IV, 169).

120.1. Геродот, як і Фукідід, скептично ставилися до поетів. Поетів, як вигадників, не допускав у свою ідеальну державу Платон.

120.2. Геродот беззастережно вірив у божественну справедливість.

121.1. Ім'я Рампсініт виникло на основі тронних імен фараонів XIX та XX династій:

Рамсес (Ра-мосе), яких було з цим ім'ям 13. Найславніший із них був Рамсес II і, очевидно, навколо його особи склалися різні легенди та казки. Одна з них, яку переказав Геродот про [455] Спритного злодія і царські скарби, належить до так званих мандрівних сюжетів. Англійський історик і фольклорист Джеймз Фрейзер (1854-1941) у своїй книзі "Золота гілка" відзначив 28 таких казок у різних народів світу.

121.2. В давньому Єгипті розрізнявали три доби року: повідь, досягання зернових культур і збирання врожаю.

121.3. Подібні до описаної скарбниці-крипти (видовбані в скелі сховища) в Дендерах замикалися рухомими кам'яними брилами.

122.1. Не лише давні індійці захоплювалися азартною грою в кістки ("кубики"), але також і єгиптяни.

122.2. Тут під Деметрою розуміється Ісіда як дружина владаря підземного царства мертвих Осіріса.

122.3. Невідомо, про яке свято тут ідеться та про яке святилище.

122.4. На єгипетських пам'ятниках вхід до підземного світу охороняють двоє шакалів. Шакал, якого інколи ототожнювали з вовком, а інколи з собакою, був священною твариною бога Ану біса (Ануп), причетного до світу померлих.

123.1. Деметрою і Діонісом Геродот називає єгипетських богів Ісиду (Ісе) і Осіріса (Усіре). Вірування в переселення душ (метемпсихоз) імовірно не було властиве єгиптянам. Є припущення, що Геродот не відрізняв вірування в переселення душ від вірування в безсмертя душі, яке було притаманне єгиптянам.

123.2. Тут ідеться спершу про піфагорейців та орфіків, а потім про Емпедокла, грецького філософа (прибл. 493-433 до н. є.І, автора твору "Про природу", з якого зберігся лише один уривок.

124,1— Хеопс — це грецька передача єгипетського імені Хуфу, фараона IV династії (2723-2563 до н. є.). До неї належали також Хефрен (Хафра) і Мікерін (Менкаура). Їхні піраміди стоять у Пзе поблизу сучасного Каіра. Тут навряд чи можна встановити, хто винуватий у цій хронологічній плутанині, чи жерці, які інформували Геродота, чи сам Геродот, котрий їх не зрозумів. Коли Геродот повідомляє, що після Рампсініта, тобто Рамсеса II, або якогось іншого фараона XX династії із цим ім'ям, царювали будівники великих пірамід фараони IV династії, то в цьому виявляється цілковите незнання історичних фактів.

124.2. Те, що розповідається про нечестивість Хеопса, не узгоджується з історичними фактами, оскільки цей фараон будував храми і, очевидно, шанував богів. Хоча справжнім будівельникам пірамід за часів IV династії навряд чи жилося дуже добре, розповідь про виключну жорстокість Хеопса, очевидно, належить до казкового циклу.

124.3. Є припущення, що ці три місяці треба розуміти, як три місяці нільської повені. В каменярях робота тривала цілий рік, але перевезення каміння відбувалося, коли закінчувалися жнива.

124.4. Ясно, що Геродот не заходив усередину пірамід. Сполучення підземних

приміщень пірамід із Нілом було неможливим через те, що ці приміщення були на 12 м вищі від поверхні нільської води. Проте в Хауарі, поблизу Фаюмського оазису, є піраміди, до середини яких досягають підземні води.

125.1. Коли будували піраміди, то вони спочатку мали східчасту, або уступчасту форму, а потім обличковували поверхню кам'яними призмами так, що вона ставала рівною. Згодом, як це було з пірамідами в Пзе, ці обличкувальні камені порозкрадали і поверхня пірамід знову стала уступчастою.

125.2. Це Геродотове зауваження не означає, що він не робив собі нотаток, а цілком покладався на свою пам'ять. Щодо напису, то французький єгиптолог Гастон Масперо висловив думку, що цей напис вирізьбив якийсь єгиптянин як прохання богів, щоб той дав йому бажані блага, а Геродотів тлумач через свою необізнаність перекрутив зміст напису.

126,1. Справді, одна з малих пірамід біля сфінкса і великої піраміди належала дочці Хеопса. Все інше, про що тут розповідається,— вигадки мемфійських казкарів.

127.1. Хефрен (Хафра)-другий спадкоємець Хеопса. Його піраміда трохи більша, ніж визначив Геродот. Звичайно, зовсім неімовірно, ніби після фараона, який царював 50 років, став царювати його брат упродовж 56 років. Після Хеопса (Хуфу) був фараоном Джедефра і не виключається, що його братом був Хефрен. Взагалі повідомлення Геродота не можуть бути використані для вивчення історії давнього Єгипту.

127.2. Ефіопський камінь, тобто червоний граніт Сієни (сучасного Ассуана).

128,1. Можливо, це оповідання про нещастя єгиптян є якимсь відлунням панування так званих гіксосів у Єгипті (1785-1580 до н. е.), які захопили Долішній Єгипет і пригноблювали єгиптян. Можна припустити, що спогади про це панування якимось пов'язалися [456] в народних переказах із фараонами — будівниками великих пірамід. Чи було в тих переказах щось про пастуха Філітія, чи це вигадка грецьких інформаторів Геродота, навряд чи можна встановити.

129.1. Невідомо, чи справді Мікерін був сином Хеопса. Після Хеопса фараонами були Джедефра і Хефрен (Хафра), а вже після них Мікерін (Менкаура). Звичайно, Мікерін не відкрив храми, бо вони не були закриті.

129.2. Домовин, або саркофагів, у формі корови в Єгипті не існувало. Корова була священною твариною богині Хатхор в Іун-танечерт ("місті богині", сучасні Дендери), а також інших богинь, серед яких була Ісіда (Ісе). Жінка фараона після смерті ставала Ісідою, а фараон після смерті ставав Осірісом (Усіре), владарем країни мертвих.

130.1. Місто Долішнього Єгипту Саїс не було містом фараона IV династії Міке-ріна. З цим містом були пов'язані XXIV, XXVI, XXVIII династії. Отже, і в даному разі виявляється або якесь непорозуміння, або необізнаність інформаторів Геродота в історії Єгипту.

130.2. В Саїсі, звичайно, могло бути якесь дерев'яне зображення священної корови, але воно не могло бути труною і не мало жодного стосунку з фараоном Мікеріном та його дочкою.

130.3. Такий вислів є характерним для критичного ставлення Геродота до деяких

одержуваних ним повідомлень.

131.1. Розповідь про жорстоке покарання служниць можливо пов'язана з тим, що дерев'яні єгипетські статуї було зроблено не з суцільного стовбура, а з окремих кусків дерева і з бігом часу вони могли розпадатися, зокрема втрачати руки. Невідомо, чому ця розповідь про кровозмішення пов'язалася з ім'ям саме Мікеріна.

132.1. Тут Геродот ще раз уникає наводити ім'я Осіріса. Під час свята в Саїсі переносили з місця на місце зображення корови для відзначення блукань Ісиди, яка розшукувала частини тіла Осіріса.

133.1. Про світильники на святі Осіріса вже йшлося в р. 62.

133.2. Таке саме оповідання про перетворення ночей на дні пов'язане з фараоном XXIV династії (730-715) Бокхорісом (Бекенранф). В обох випадках ідеться про казковий сюжет.

133.3. Болота Дельти були улюбленим місцем полювання для фараонів. Саркофаг із мумією Мікеріна було знайдено в його піраміді і перенесено до Британського музею в Лондоні.

134.1. Родопіда (Родопіс) була історичною особою. Проте розповідь про неї є грецькою вигадкою і її піраміди, звичайно, не існувало.

134.2. За одним із переказів Крез послав Есопа з Сардів до Дельфів, щоб той дав кожному мешканцеві чотири міни, але Есоп відіслав гроші назад у Сарди. Тоді дельфійці розсердилися на Есопа і засудили його на смерть за блюзнірство. За несправедливий вирок на них напала дивна хвороба. Щоб позбутися її, вони мусили власкавити божество, заплативши відшкодування Іадмонові. Цей переказ, імовірно, був невідомий Геродотові.

135.1. Геродот пише про це, як самовидець, оскільки він був "своєю людиною" в Дельфах і його розповідь базується на повідомленні дельфійських жерців. Жертовник хіосців було знайдено там під час розкопок.

135.2. До впровадження карбованих монет у Лідії такими залізними рожнами користувалися замість грошей.

135.3. Цей Харакс був виноторговцем. В одному з своїх віршів Сапфо згадує про нього, але не в зв'язку з Родопідою.

136.1. Після Мікеріна царювали фараони IV династії, серед яких був Шепсескаф, котрого Геродот називає Асіхісом. Це міг бути також і Себеккара.

136.2. Не ясно, про яку цегляну піраміду тут ідеться. Цегляні піраміди є поблизу озера Мойріс, де сучасне місто Дашур, на півдні від великих пірамід у Гізе. Фараона Шепсескафа було поховано в цегляній мастабі, тобто гробниці в формі зрізаної піраміди з прямокутною основою.

137.1. У розділах 137-141 викладається перекручена історія Єгипту часів ассирійського панування (715-664 до н. е.), коли в Горішньому Єгипті були ефіопські фараони, а в Долішньому єгипетські фараони, підпорядковані ассирійцям.

Геродот обмежив XXV династію лише одним фараоном, але насправді їх було п'ятеро. Останнього з них прогнав ассирійський цар Асархаддон (680-669 до н. е.). З усіх

ефіопських правителів тут згадується лише Сабакос, тобто Шабак.

137.2. Ця Геродотова розповідь базується на двох фактах, а саме що на Сході ув'язнення не було покаранням, а злочинець ставав рабом міста або держави і, по-друге, що [457] міста будувалися на порівняно вищому рівні, ніж їхні околиці. Цегляні будинки легко руйнувалися, а їхні руїни використовувалися як підвалини для нових будинків.

138.1. Цей храм було розкопано, але його було настільки зруйновано, що не можна було перевірити опис Геродота. Проте можна сказати з певністю, що Геродот бачив його на власні очі.

138.2. Гермесом греки називали єгипетського бога Тота (Тховт), який був пов'язаний із культом Осіріса. Як грецький Гермес, він супроводжував душі померлих до підземної країни мертвих, де царем був Осіріс.

139,1. Шабак (Сабакос) був першим, а не останнім фараоном XXV династії.

140.1. Наведене тут число 700 суперечить іншим даним. Анісіс — невідомий із інших джерел правитель у Дельті (можливо, близько 715 до н. е., тобто з кінця XXIV династії 730-715 до н. е.), коли був фараоном Бокенранф. За Геродотом він правив після фараонів IV династії (2563 до н. е.), хоча невдовзі після цього фараоном став Псамметіх I (664— 610 до н. е.). Аміртеї (Амюртайос), належний до XXVIII династії (404-399 до н. е.), виступив разом із Інаром проти персів. Отже, 700 років — вигадане число. Геродот, очевидно, поєднав два різних перекази, не помітивши, що вони суперечать один одному.

140.2. Острів Ельбо не згадується ніде в інших джерелах і його місцезнаходження невідоме.

141.1. Фараон Сетон не згадується в інших джерелах. Можливо, тут ідеться не про власне ім'я, а про титул якогось жерця.

141.2. Арабів ассирійський цар Сінаххеріб (704-681 до н. е.) і пізніше Камбіс (III, 5) використовували як проводирів через пустелю в походах, на Єгипет.

141.3. Тут, очевидно, йдеться не просто про гризунів, а про епідемію, яка вразила військо. Миші вважалися не лише носіями, але й символами всякої пошесті. Бог Аполлон був не тільки винищувачем дрібних гризунів, але і тим, хто надсилав пошесть, про що йдеться напочатку "Іліади" (його епіклеза Смінтеус "Мишачий").

141.4. Ідеться про статую єгипетського бога Хора (Гора); серед тварин, пов'язаних із ним, були також миші, бо як сонячний бог сокіл або яструб він був винищувачем мишей. Це дало привід грекам ототожнити його з Аполлоном.

141.5. Написів такого змісту і такої форми не було в давньому Єгипті.

142.1. У розділах 142-146 Геродот ухиляється від основної теми, а далі в нього ідеться про XXVI династію (664-525 до н. е.). Щодо Єгипту та його мешканців він додержується таких думок: єгиптяни найдавніші люди на землі, греки запозичили своїх богів у єгиптян і греки неправильно гадають, ніби боги — це обожнені люди.

142.2. Перший цар Єгипту Мін, після нього нібито було до Мойріда, тобто Аменемхе-та III, фараона XII династії (2000-1785 до н. е.) і після нього ще 10 царів, про

яких згадує Геродот.

142.3. Якщо сторіччя складається з трьох поколінь, то 341 покоління становлять приблизно 11 366 років.

142.4. Чотири рази змінювало свій шлях, тобто двічі сходило на заході та двічі поверталось на свій звичайний шлях їх сходу на захід.

143.1. Із цього розділу ясно, що Геродот використав книгу логографа Гекатея Мілетського "Подорожі навколо світу", хоча і ставився до нього з певною зневагою.

143.2. Геродот лише побіжно згадує про величезні споруди у Фівах. Очевидно, він не бачив гігантську залу з 140 колонами (там, де сучасний Карнак). Давні Фіви були розташовані на обох берегах Нілу. Їхня частина, де були святилища, називається "Іпет", звідки коптська назва "Тапе", а з неї грецька — "Тебай" (Фіви). Можна зробити висновок, що Геродот не був у Фівах.

143.3. Багатьом жерцям було дозволено ставити свої статуї в святилищах, але, звичайно, не всім поспіль. Тут Геродот поквапився зробити узагальнення.

143.4. "Пі-Роме" в давньоєгипетській мові означало просто "людина", а не "добра і гарна людина" (гр. "калоскагатос").

144.1. Статуї зображували людей, тобто смертних, а не безсмертних богів.

144.2. Хор (Гор) як бог світла (відповідно — сонця) ототожнювався греками з Аполлоном (Фойбос-Феб).

144.3. Бога Сетха (Сета), ворога і вбивцю Осіріса (Усіре) первісно шанували в місті Долішнього Єгипту, яке греки називали Оксірінхом. Він був ототожнений греками з Тіфо-ном або Тіфоеєм, ворогом олімпійських богів. Тут Геродот навів ім'я Осіріс, хоч в інших місцях уникав наводити його.

145,1. Геродот поділяє єгипетських богів на три ієрархічні категорії. Перша в нього [458] і найдавніша складається з 8 богів, друга — з 12 богів, які народилися від цих 8, і, нарешті, третя з невідомого числа богів — нащадків 12. В розд. 42 він каже, що лише Осіріс та Ісіда шанувалися в усьому Єгипті, що було правильно для його часу. Цих єгипетських богів він вважає за найдавніших царів Єгипту до царювання Міна, першого фараона з людей. Про єгипетську релігію він одержав відомості від жерців бога Птаха в Мемфісі, на яких він постійно посилається. Проте можна сумніватися в тому, наскільки точно він переказує те, що там чув. Відомо, що єгиптяни поділяли своїх богів на три дев'ятки (еннеади). Перша з них була головною і до неї всупереч Геродотові належав Осіріс. Твердження про те, що боги були першими безсмертними царями Єгипту, не суперечить єгипетським віруванням.

145,2. Поряд із тим, що розповідається в "Одіссеї" про цноту Пенелопи, існували інші міфи, в яких Пенелопа не була бездоганною дружиною Одиссея, але порушувала подружню вірність. Геродот має на увазі версію, згідно з якою Пенелопа народила бога Пана від Гермеса. Греки ототожнювали свого Пана з єгипетським богом Міном.

146.1. У розд. 46 ідеться про те, що єгипетський бог Мендес відповідає грецькому Панові і що Мелампод переніс культ Діоніса з Єгипту до Греції (розд. 49).

146.2. За Геродотом походження Геракла, з одного боку, та Пана і Діоніса — з

іншого, не однакове. Геракл, син Амфітріона і Алкмени, був спершу смертним, а потім став безсмертним напівбогом, але Пан і Діоніс завжди були богами. Цих богів греки запозичили в єгиптян і заведення їхнього культу стало в Греції часом їхнього народження.

146.3. Далі в кн. III 111 розд. Геродот повідомляє, що кориця (цинамон) за словами арабів вирощується в тій країні, де народився Діоніс.

147.1. Після ефіопського панування (XXV династія 715-664) влада перейшла до фараонів XXVI династії. Про поділ Єгипту на 12 частин (додекархія) нема свідчень в історичних джерелах. Відомі імена 5 фараонів цієї династії. Про фараона Нехо розповідається в розд. 152.

148.1. Словом "Лабіринт" (Лабюрінтос) греки називали палац правителів Криту в Кноссі. В міфі про Тесея і Аріадну кноський лабіринт є житлом чудовиська Мінотавра. Геродот досить докладно описує так званий єгипетський лабіринт поблизу озера Мойріс (єгип. Ма-Ур) і оазису Фаюм (єгип. Па-іума), побудований фараоном XII династії (2000-1785 до н. є.) Аменемхетом III. Цей лабіринт був заупокійним храмом цього фараона і складався з основного святилища і багатьох пізніших маленьких прибудов фараонів XXVI династії, які Геродот уважав за основну будову. Він також помилково приписує будівництво лабіринту 12 царям, а не фараонові XII династії. Згодом лабіринт став не лише святилищем, а також адміністративним центром усієї країни. Кожний ном Єгипту мав у ньому свої приміщення. Тепер від лабіринту залишилися тільки підвалини будівель на досить обширній території.

148.2. Храм Артеміді в Ефісі був найбільшим із усіх давньогрецьких храмів (про нього кн. III, 60 розд.).

148.3. На основі описів Геродота і Страбона неможливо реконструювати лабіринт і опис, звичайно, був недосконалим, оскільки Геродот бачив лише частину всього комплексу.

148.4. Тут ідеться про піраміду в Хауарі.

149.1. Озеро Мойріс (тепер від нього залишилося те, що називається Біркет-ель-Урун) було природним басейном оазису Фаюм. Фараон Аменемхет III провів на ньому меліоративні роботи з тим, щоб зайва вода Нілу під час поводи збиралася в озері і використовувалася протягом решти року для зрошення єгипетських земель. Оазис Фаюм розташований у найнижчій його частині на 40 метрів нижче від рівня моря. Після того як рівень нільської долини підвищився, озеро перестало бути корисним для регулювання поводи Нілу.

149.2. Тут Геродот наводить хибні розміри. Вважається, що окружність озера була на половину менша від того розміру, який наведено в Геродота.

149.3. Геродот помиляється, кажучи, ніби озеро було штучним. Штучними можна назвати лише проведені на ньому меліоративні вдосконалення.

149.4. Не посередині, а на східному краї озера Геродот бачив озеро під час поводи, коли навколо нього розлилися води Нілу.

149.5. Там були статуї Аменемхета III заввишки до 20 м із постаментом.

149.6. Ідеться про канал, який тепер називається Бахр-ель-Юсуф.

149.7. Тобто під час поводі.

150.1. Можна припустити, що Геродот почув розповідь про викрадення скарбів царя Сарданапала (тобто Ашшурбанапала, 668-627 до н. є.) в Месопотамії до відвідання Єгипту.

150.2. Якщо йдеться про історичну особу, то припускається, що Сарданапал може [459] Оути ассірійським царем Ашшурбанапалом. Оповідання про викрадення його скарбів аналогічне оповіданню про Рампсініта (р. 121).

151.1. Неминучість вироку божества — типовий міфологічний та казковий мотив: незважаючи на всі спроби уникнути божественного вироку, все відбувається так, як було сказано.

151.2. Важко встановити джерело цього переказу про мідяний шолом Псамметі-ха. Навряд чи в пекучому кліматі Єгипту воїни могли носити мідяні шоломи.

152.1. Тут, як і в р. 137, Геродот замість п'яти фараонів XXV ефіопської династії називає лише одного Сабакоса (Шабак).

152.2. Історичним даним суперечать дані єгипетського жерця Манетона (Манефона), який називає трьох фараонів XXVI династії до Псамметіха I (664-610 до н. є.). Фараон Нехо (610-595 до н. є.) передував Псамметіхові II (595-589 до н. є.), який був третім фараоном цієї династії.

152.3. В цьому оракулі була пряма вказівка на участь грецьких найманців у встановленні XXVI династії. З ассірійських джерел відомо, що лідійський цар Гігес (685-652 до н. є.) послав допомогу Псамметіхові, щоб той спробував визволитися від ассірійського панування.

153,1. В єгипетських будовах не було колон такої форми, як грецькі каріотиди. Геродот, очевидно, мав на увазі чотирикутні пілястри, перед якими були поставлені великі статуї Рамсеса II, як у так званому Рамессеумі — святилищі, побудованому цим фараоном. Греки називали цю будову Мемнонієм.

154.1. Через неприязні стосунки карійців і греків для них було побудовано окремі табори.

154.2. Тлумачі, або перекладачі, становили окрему касту в Єгипті (розд. 164).

154.3. Амасій (Амасіс), передостанній фараон (570-526 до н. є.) XXVI дин. як проводар ворожого іноземцям руху (розд. 163), віддалив іноземних найманців на східний кордон Єгипту, але згодом він зрозумів, що йому потрібна допомога грецьких найманців і, відкликавши їх, зробив їх своїми охоронцями.

154.4. Слово "іномовні" є в одному з найбільших написів в Абу-Сімбелі на півдні Єгипту, де було велике святилище Рамсеса II. Напис вирізьбили найманці Псамметіха II, іонійці та дорійці.

154.5. Ідеться про залишки корабелень або про деревини, по яких витягали судна на суходіл для їхнього ремонту.

155,1. Розміри тут, певна річ, перебільшено. Про інший монолітний храм ідеться в р. 175. Його наказав побудувати фараон Амасій (570-526 до н. є.). Аполлоном греки

називали єгипетського бога Хора, Артемідією — богиню-Бастет. Місто Буто було розташоване в західній частині Дельти. В ньому існував культ богині змії Уаджет ("Зеленої"). Латоною (Лето) називали єгипетську богиню Мут, дружину бога Амона.

156.1. Існування "плавучих" островів визнавали греки, у яких священний острів Делос у центрі Кікладських островів уважався за плавучий. Єгипетське місто Хент-Мен (сучасний Ахмім) у греків називалося або Хемміс, або Панополіс, де існував культ бога Міна, у греків — Пана. Назва острова Хемміс зустрічається в формі Хембіс у Гекатея.

156.2. У греків Артеміда була сестрою Аполлона, але в єгиптян богиня Бастет (у Геродота Бубастіс) не була сестрою Хора, якого греки називали Аполлоном. Такі неточності можна пробачити Геродотові, зважаючи на надзвичайну заплутаність єгипетських релігійних уявлень.

156.3. Трагедія Есхіла, про яку згадує Геродот, не збереглася. Важко уявити, ніби Есхіл настільки перекутив грецьку релігійну традицію, поставивши Деметру на місце Лето, матері Аполлона і Артеміді. В цьому закиді Есхілові виявляється негативне ставлення Геродота до "поетів" і в їхньому числі до драматургів.

157,1. Тут ідеться про Псамметіха I (664-610 до н. е.). Здобуття філістимлянського міста Асдод у Палестині — це історичний факт, хоч і не засвідчений у єгипетських джерелах. Навряд чи облога цього міста могла тривати 29 років. Імовірно Геродот початок облоги Асдода на 29 році царювання Псамметіха переніс на загальну тривалість облоги. Асдод греки називали Азотос.

158,1. Фараон Нехо (610-595 до н. е.) єгип. Некау, з'єднав Ніл каналом із Червоним морем. Ще до нього такий канал було прорито при фараоні Сеті (Птах мері-ен-Сеті, XIX династія 1314-1200 до н. е.), але піски пустелі засипали його. Перський цар Дарій (521 — 486 до н. е.) відновив цей канал і про це зберігся його напис трьома мовами. Остаточно цей канал було засипано пісками в VIII ст. н. е. вже після завоювання Єгипту арабами. [460]

158.2. Місто Патумос називається аравійським тому, що Геродот аравійську пустелю вважав за належну до Аравії, тобто Аравійського півострова.

158.3. Сірією Геродот називає крім власне Сирії також і Палестину. Аравійською затокою в нього називається Червоне море. Червоне море в нього Перська затока Індійського океану. 1000 стадій — тут очевидне перебільшення. Так само перебільшенням є число загиблих єгиптян.

159,1 Трієри почали будувати в Корінфі від кінця VIII ст. до н. е. Тирани Корінфа, Кіпселіди, спілкувалися з фараонами XXVI династії.

159.2. Ідеться про битву при Мегіддо в Палестині (міста, біля якого відбувалися битви єгиптян із сирійцями та ізраїльтянами). Тут згадується про перемоги фараона Нехо. Не встановлено, яке місто називається Кадітіс "великим містом Сирії" (тобто Палестини).

159.3. Очевидно, ідеться про присвяту на знак вдячності карійським найманцям. Святилище Бранхідів було розграбовано персами (кн. I, р. 46) ще до народження Геродота.

160.1. Після Нехо фараоном став Псамметіх II (595-589 до н. є.), який у Геродота називається Псаммій.

160.2. Історик Діодор Сіцилійський пише, що це сталося за царюванням Амасія (570-526 до н. є.), передостаннього фараона XXVI династії. Розповідь свідчить, наскільки розвинуто було почуття безсторонності в греків на їхніх змаганнях.

161.1. Фараон Априес (589-570 до н. є.), єгип. Уах-іб-Ра.

161.2. Після здобуття Іерусаліма (587 до н. є.) Навуходоносором II (605-562 до н. є.) він ще обкладав фінікійське місто Тір упродовж 13 років, але без успіху. Після відступу вавілонян Априес одержав перемогу, про яку тут згадується.

161.3. Ідеться про "Лівійський логос" (кн. IV, розд. 159), але там не наводяться подробиці,

161.4. Під захистом грецьких найманців, яких він не наважувався послати проти грецького міста.

163,1. Місто Момефіс було розташоване десь на каналі, що з'єднував західне Канобське гирло Нілу з озером Мареотідою (Мареотіс), а Марея була фортецею на західному кордоні Єгипту).

164.1. "Родами" (генеа) Геродот називає певні суспільні стани або класи, подібні до каст в Індії, в яких становище людини визначалося становищем її батьків. Проте в Єгипті не було такого строгого розмежування каст, як у давній Індії. Навіть члени однієї родини могли належати до різних станів. Щоправда, деякі професії були спадковими, як професії жерців і воїнів.

164.2. Тут не згадуються деякі інші важливі для суспільства стани, відомі грекам, як, напр., хлібороби та ремесники.

164.3. Такі назви, як каласірії та гермотібії, очевидно, мають бути єгипетського походження. Первісно каласіріями називалися війська, набрані в Нубії, але за часів Геродота первісний зміст цієї назви було вже забуто і обидві згадані назви означали піше військо.

164.4. Поділ країни на номи ("провінції") належав іще до додинастичного періоду єгипетської історії і зберігався аж до часу римського панування. Цей поділ базувався на релігійних, етичних та історичних основах. У єгипетських джерелах налічується 44 номи.

165.1. Тут ідеться про ном у Дельті, а не в Горішньому Єгипті, де було місто Хемміс (Ахмім).

165.2. Кількість населення, очевидно, значно перебільшена.

166,1. З перелічених тут номів Фіванський був у Горішньому Єгипті, а всі інші в Долішньому.

167,1. Геродот цілком правильно тут підкреслює, що зневажливе ставлення до людей фізичної праці було властиве давнім народам. У Спарті всі види фізичної праці було доручено так званим періойкам і заборонено для повноправних громадян.

168.1. Про привілеї жерців було сказано в розд. 37.

168.2. Арура (тобто ділянка орної землі) мала форму квадрата, кожна сторона якого

дорівнювала 52,50 м; Єгипетський або самоський лікоть як міра поверхні мав 0,525 м, а царський лікоть — 0,532,8 м.

168.3. Смажена пшениця була звичайною поживою давніх єгиптян.

168.4. "Арістер", або котіла, вміщували в собі 0,275 л.

169.1. Фараон Априес (589-570 до н. е.) зазнав дві поразки. Після першої він ще залишався номінальним владарем, а після другої він намагався повстати проти Амасія, але був узятий у полон. [461]

169.2. Гробниця Амасія, очевидно, була в самому палаці. Храм і палац становили одну будову.

169.3. Капітелі та стовбури єгипетських колон мали форми квітки лотосу, китиці папірусу або пальм.

170.1. Тут Геродот має на увазі Осіріса (Усіре). "Гробниці" цього бога показували в різних краях Єгипту, де нібито було знайдено частини пошматованого Сетхом тіла Осіріса. Ця множина місць поховання Осіріса пояснюється тим, що коли його культ поширився в усьому Єгипті, багато місцевих богів було ототожнено з ним.

170.2. Штучні озера, або ставки, в священних округах існували в Єгипті. На о. Делосі такий ставок був біля святилища Аполлона. Геродот, звичайно, бачив його ще до відвідання Єгипту.

171.1. Єгипетські містерії, як і давньогрецькі, склалися з чотирьох частин: таємні священнодії, жертвоприношення, пантомімні вистави та виголошення священної промови.

171.2. Тесмофорії — аттицьке свято сівби, яке справлялося від 10 до 13 дня місяця Піанепсіона (це був кінець жовтня). В ньому дозволялося брати участь лише одруженим жінкам. Геродот гадав, що це свято було запозичено Греками з Єгипту, бо він ототожнював грецьку Деметру з єгипетською Ісідою. Обом богиням приписували заведення хліборобства та законів.

172.1. У деяких джерелах Амасій називається шурином Априеса, але, незважаючи на це, він залишався до свого воцаріння простолюдином.

172.2. Розповідь про таз для обмивання ніг не могла бути єгипетського походження, але зв'язана з грецькими переказами. Про це є згадка і в Арістотеля.

173.1. В давніх греків світла частина дня поділялася на чотири чверті: світанок, базарний час ("агора заповнена людом"), південний час, вечір. Базарний час тривав від 9-ї до 11-ї год.

173.2. Навколо імен Амасія та Креза, як і інших видатних людей свого часу, утворилося багато легенд і анекдотів. Так перегадом Амасія стали вважати чаклуном.

175.1. Статуї було поставлено перед пілонами, тобто перед приворітними спорудами, а сфінкси з обох сторін від брами охороняли вхід. Геродот звернув увагу на те, що єгипетські сфінкси мали голови чоловіків (тобто фараонів), а не жінок, як той сфінкс (правильніше — сфінга) у міфі про Едіпа (Ойдіпода).

175.2. Справді Амасій найбільше дбав про відновлення старих пам'ятників, ніж про будівництво нових.

175.3. Перевезення монолітної "каплиці" (наіскос) із Елефантіни далеко на північ є сумнівним.

176.1. Збереглися пам'ятники, на яких Осіріс лежить на смертнім одрі, а біля його ніг Ісіда та Нефтіда, його сестри, але ці пам'ятники невеликих розмірів. Можливо, що колосальна статуя, про яку тут ідеться, ніколи не стояла на призначеному для неї постаменті.

177.1. Очевидно, приводом для приписування єгиптянам такого закону були регулярні переписи населення та записи про заняття кожного мешканця. Згідно з Плутархом закон про кару за дармоїдство був заведений Драконтом, афінським архонтом, а згодом Солон зробив його не таким жорстоким. Солон не міг запозичити цього закону в Амасія, бо Амасій почав владарювати після того, як Солон запровадив своє законодавство в Афінах. Приблизні дати життя Солона 640-560 до н. є.

178.1. Серед греків, що приятелювали з фараоном Амасієм, називали Піфагора, Солона і Полікрата, самоського тирана. Амасій протегував грекам. Він дозволив їм побудувати в Дельті місто Навкратиду, де були їхні святилища, і вони мали там своїх архонтів.

178.2. "Святилище еллінів" було розташоване на півночі від грецького міста. Таке різномірне населення міста могло якось підтримувати свою єдність лише через те, що перебувало у "варварському" оточенні. Архонти Навкратіди називалися тімухами (тімухой).

178.3. Перелік міст, які брали участь у заснуванні Навкратіди, вказує на важливе для грецької торгівлі значення цього міста. Лише Егіна (на о. Егіні) була містом континентальної Греції.

180.1. Ця пожежа сталася в 518 р. до н. є. Геродот всупереч іншим своїм сучасникам не вважав, що святилище могли підпалити Пейсістратіди.

180.2. Давній Єгипет був головним експортером галуни, яким просочували дерев'яні частини храмових будов.

180.3. Двадцять мін срібла, або галуни — це був досить скромний внесок. [462]

181.1. Союз із кіренцями був прямою протилежністю політики попереднього фараона Апріеса (розд. 161).

181.2. Очевидно, тут ідеться про Батта II, який почав владарювати в 574 р. до н. є. і переміг військо Апріеса (кн. IV, розд. 159).

181.3. Кірена підкорилося персам без опору (III, розд. 13).

182.1. Ідеться про портрет Амасія, такий, який клали в труну з мумією, тобто такий, як фаумські портрети греко-римського періоду. Про сятилище Гери (Герайон) на Самосі в кн. III, розд. 60.

182.2. Справжнє значення цих дарів було в тому, що торговельний шлях із Єгипту до Егейського моря проходив через о. Родос і Кіпр. Фаселіда (Фаселіс) — приморське місто Лікії неподалік Памфілійської затоки було важливим портом на цьому шляху.

182.3. Це означає — перший із єгипетських фараонів. Можливо Геродот не знав, що Кіпр завоював ассірійський цар Саргон II (721-705 до н. є.) у 709 р. до н. є. і кіпріоти

(Виплачували данину ассірійським царям Асархаддонові та Ассурбанапалові (680-627 до н. є.). Тут кінець "Єгипетського логосу".